Богдан Хмельницький

Знамениті українці

FOLIO

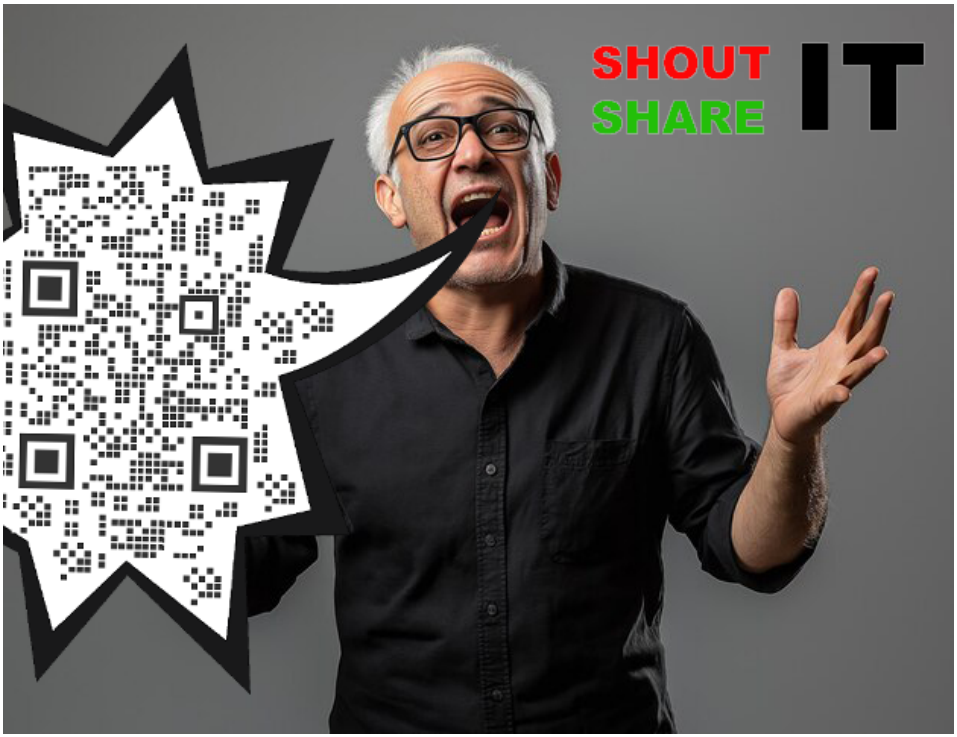
SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Богдан Хмельницький був не першим, хто розпочав боротьбу за свободу України. Але саме йому вдалося створити боєздатну армію, сформувати систему гетьманської влади і почати розбудовувати державу. Завдяки діяльності Хмельницького майже все українство, незважаючи на станові інтереси, виступило єдиною як ніколи силою в боротьбі за національне визволення. І хоча Великому Гетьманові не все вдалося зробити для збереження державності, його діяльність не тільки визначила долю самої України, а й відчутно вплинула на тогочасне європейське політичне життя.

- І. А. Коляда
  - * * *
  - Дитинство та юність
  - Роки змужніння
  - Богдан Хмельницький як людина
  - Богданова родина
  - «Щоб урятувати своє життя, я змушений був податися на Запорожжя…»
  - «…Такої вже поразки зазнали на Україні, що важчої й бути не могло…»
  - «…ми при твоїй гідності всі будемо гинути…»
  - Богдан Хмельницький – дипломат
  - «…по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил и немалая радость межи народом стала»
  - Останні роки життя та смерть гетьмана Богдана
  - Література
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5

І. А. Коляда
Богдан Хмельницький

* * *

Видатний український політик, полководець і дипломат, провідник національно-визвольних змагань 1648—1657 років, творець держави та її перший гетьман. Він створив армію, формував і зміцнював гетьманську владу, розбудовував державу. Саме гетьман Богдан сформулював державну ідею, що передбачала створення незалежної соборної Української держави в етнічних межах проживання українського народу. Проводячи виважену соціально-економічну політику, запобіг спалаху громадянської війни. Водночас запровадив новий адміністративно-територіальний устрій, реформував Січ, зміцнив державні інституції, вдосконалював функціонування органів влади, вів дипломатичну боротьбу за міжнародне визнання молодої держави. Враховуючи вразливість її геополітичного становища, він намагався зіграти на суперечностях між Річчю Посполитою, Московією й Портою (обіцяючи прийняти протекцію відповідно царя і султана), включити у сферу впливу українських інтересів Молдову і Валахію. Після укладання українсько-московського союзу 1654 року рішуче протидіяв намірам Москви обмежити суверенітет козацької України.

Незаперечною заслугою гетьмана Б. Хмельницького було те, що все українство, незважаючи на станові інтереси, виступило єдиною як ніколи силою в боротьбі за національне визволення.

Діяльність цієї непересічної особистості нашої славетної козацької минувшини не тільки визначила долю самої України, а й відчутно вплинула на тогочасне європейське політичне життя.

Дитинство та юність

На жаль, до нас дійшло обмаль відомостей про батьків Богдана Хмельницького, їхній родовід. Відомо, що батьком Богдана був дрібний український шляхтич Михайло Хмельницький. Але й досі історикам не поталанило з'ясувати, з якого населеного пункту – Хмельника, Хмелева, Хмеліва, Хмельного, Хмелівки, був його рід. Наявні джерела документально засвідчують, що предки великого козацького полководця походять із західного регіону України: Руського, Белзького або Волинського воєводства.

Відомо також, що батько Богдана мав добру на той час освіту, був енергійним та добре вихованим й у військовому відношенні вправним шляхтичем, що деякий час перебував при дворі польського магната – польного гетьмана Станіслава Жулкєвського в м. Жовква (на Львівщині), виконуючи різні доручення останнього. Тут на нього звернув увагу власник м. Олесько Ян Данилович, який, ставши корсунсько-чигиринським старостою, запросив Михайла Хмельницького до себе на службу. Сучасники характеризували батька майбутнього гетьмана як людину, не схильну до авантюр або пригод, чоловіка тверезого розуму, який без нагальної потреби не ризикував власним життям і долею власної родини, дбайливого господаря, що не хизувався перед місцевим людом своїм шляхетським походженням, ревно дотримувався православної віри та сміливо з іншими козаками боронив свій край від татарських нападів. Тому залишається не з'ясованим, чому Михайло Хмельницький подався на Чигиринщину – прикордонні землі, сповнені різних небезпек, особливо татарської. За деякими відомостями та припущеннями, ймовірно, його за якусь провину було покарано польським судом на «баніцію» чи «інфамію» (покарання за якесь свавільство, борги, відмову коритися судовим ухвалам; полягало в обмеженні громадянських прав та вигнанні за межі королівства). Так Михайло Хмельницький, рятуючись від ув'язнення, а то й можливої смерті, опиняється на степових землях України – землях Дикого Поля, де вироки судів Речі Посполитої не мали чинності.

До Чигирину Михайло Хмельницький прибув як представник Яна Даниловича займатися осадництвом, тобто засновувати нові поселення в районі Чигирина. Серед заселенців було немало козаків – колишніх повстанців, з якими в нього склалися добрі стосунки. У самому Чигирині мешкало немало козаків-реєстровців, які несли сторожову службу, захищаючи від набігів

татар. Не ухилявся від цієї служби й Михайло Хмельницький. При цьому, нехтуючи становими пересудами, Михайло одружився з юною козачкою – Анастасією Федорівною. І це в подальшому визначило непевний шляхетський статус їхнього сина Богдана (який неодноразово при нагоді підкреслював своє шляхетське походження, але при цьому не забував і про свою козацьку кров). Невідомо, наскільки щасливим був цей шлюб, як і те, скільки дітей, окрім Богдана, мало подружжя.

Певне, старанність у виконанні своїх обов'язків, добропорядність і доброзичливість до людей і сприяли тому, що досить швидко Михайло Хмельницький стає підстаростою і чигиринським сотником. Посада підстарости була на той час досить значною та владною. Фактично підстароста був управителем усього старостинського замку та староства, бо сам староста рідко коли мешкав у своїй державній резиденції. За його відсутності саме підстароста чинив суд, командував військовим загоном. Нова посада забезпечувала і зростання прибутків пана підстарости. Опікуючись господарством старости, як свідчать джерела, «сотник не забував і про себе»: на зароблені за службу кошти він засновує хутір Суботів та слободу Новосельці (мешканці такого поселення тимчасово звільнялись від виконання феодальних повинностей). Ще однією важливою подією, якою відзначено перебування Михайла Хмельницького на Чигиринщині, стало народження сина Богдана.

Народився майбутній гетьман 27 грудня 1595 року. 27 грудня – це день святого Теодора Начертаного, і хлопчики, народжені в цей день, одержували ім'я Богдан (народна форма імені Теодор). Згодом в урочистій обстановці козацька старшина та духовенство називатимуть Богдана Михайловича Зиновієм (що було в ті часи звичайним явищем).

Імовірно, місцем народження був Суботів, хутір на мальовничому березі Тясмину за вісім верств від Чигирина, де й відбувалося формування непересічної індивідуальності того, кого сучасники будуть порівнювати з біблійним Мойсеєм.

Кілька слів про вже згадуване шляхетство Богдана Хмельницького. Йдеться про спадкове шляхетство, яке, можливо, перейшло до нього від предків, зокрема від батька Михайла. Якщо погодитися з думкою, що чигиринський підстароста Михайло Хмелевський, який 1627 р. перебував у турецькій неволі (згідно з протестацією руського воєводи Яна Даниловича, вписаного до Буської гродської книги), та Михайло Хмельницький, осадчий, козацький сотник з Чигирина й чигиринський підстароста – це одна і та сама особа, то шляхетство Михайла, а відтак його сина Богдана не підлягає сумніву. Як вважають учені, підстаростою міг

бути лише шляхтич, і крім того, багатий шляхтич (полоненого Михайла Хмельницького оцінили в дуже велику суму – 500 червоних золотих, тобто дукатів, викупу, або мали обміняти на знатного турка Абдрахмана, що як полонений перебував у замку Я. Даниловича в Олеську).

Місто Чигирин стояло на торговельному шляху з Києва до Криму. І саме цим шляхом татари найчастіше пробиралися в Україну. Цим же шляхом відвідували Україну й запорожці. Адже Чигирин знаходився дуже близько до Запорозької Січі. І не могли не бувати тут у ці часи і Григорій Лобода, і Федір Полоус, і Тихон Байбуза, і Петро Сагайдачний, а значить, і не поспілкуватися з такою відомою і поважною людиною, як чигиринський підстароста й козацький сотник Михайло Хмельницький. Це, незаперечно, сприяло тому, що від самісінького дитинства Богдана захопили козацькі походи і мрія про Запорозьку Січ. Він уже змалку набирався козацького духу, ріс в обожненні козацького лицарства. Маленький Богдан зростав серед дітей козаків, селян, добре знав розмовну українську мову, народні пісні, думи, приказки, легенди (не випадково навіть його офіційні виступи, привітання, листи пересипані фольклорними вкрапленнями).

Інформатори XVII ст. повідомляють про холеричний темперамент Богдана Михайловича. Таку вдачу він успадкував, очевидно, від матері. У дитинстві він був запальним, непокірним, гордим і водночас уразливим хлопчиком. Від батька ж перейняв рідкісний дар холодного розуму, здатність за будь-яких обставин тверезо зважувати ситуацію й знаходити найоптимальніші рішення. Усе це блискуче виявилося згодом, у період його гетьманування.

Цілком зрозуміло, що на формування характеру, світогляду вразливого хлопчика не могли не впливати всі тривоги і нещастя, які дамоклевим мечем постійно тяжіли над його родиною, як і над усім тогочасним українським населенням Степового прикордоння. Це постійні татарські набіги. «Час такий був і місце таке, – вказує Михайло Грушевський, – що не виростали й не ховались там люди інші, тільки хоробрі і завзяті. Жили на ласці Божій, день у день смерті в очі заглядаючи. З хутора на поле не вийдеш без рушниці. Люди косять чи орють, а вартовий на могилі стоїть, татар вартує. Запалав вогонь на могилі[1] – ого, тікайте, люди, чимдуж, ідуть татари, везуть аркани на ваші шиї, ведуть коней в тороках на ваші достатки. Хапайтеся на двори та беріться за рушниці – а ні, то ховайтеся десь у ліси, у болота, може, Бог пронесе…»

Природно, що за таких життєвих обставин у родині

козацького сотника, який змалечку турботливо ставився до виховання свого Богом даного сина, чільна увага приділялась формуванню таких лицарських чеснот, як мужність, відвага, терпеливість, витривалість у перенесенні життєвих труднощів, товариськість і взаємодопомога, досконале володіння зброєю, вправне поводження з конем. Помітивши в сина великі здібності до навчання, Михайло Хмельницький вирішив дати йому освіту.

Залишається невідомим, в якій українській школі навчався Богдан. Проте аналізуючи власноручно написані гетьманом листи та універсали, вчені вважають, що його почерк є характерним для київських шкіл. Це не могла бути Київська братська школа (вона відкрилася в 1617 р., коли Богдану вже виповнилося 22 роки). Мабуть, юний підліток після домашньої освіти, десь у 1605—1607 рр., продовжив за наполяганням батька навчання в одній із монастирських шкіл у Києві, місті з його традиціями красного письменства. У монастирській школі юнак опанував тогочасну літературну українську мову, дістав відомості з історичного минулого «Руських земель» – своєї батьківщини України, довідався про гоніння православної віри з боку католицької та греко-католицької церков, польських та ополячених магнатів і шляхти.

Задоволений шкільними успіхами сина, чигиринський підстароста вирішив навчити Богдана польської й латинської мов, без знання яких у Речі Посполитій годі було й сподіватися на життєву кар'єру. Для цього батько обрав єзуїтську колегію, засновану в 1608 р. у Львові Станіславом Жулкєвським (можливо, з цього питання він порадився із самим польним гетьманом). Богдан навчався в цій колегії десь із 1609-го (1610) по 1615 (1616) р., успішно пройшовши класи граматики, поетики та риторики, опанувавши польську мову й латину, якою тоді практично писала, друкувала і спілкувалася вся Європа. У колегіумі допитливий підліток започаткував знання французької і німецької мов. Джерела зберегли ім'я одного з його вчителів – Андрія Говцеля Мокрського – доктора богослов'я, відомого проповідника, автора панегіриків. У колегії Богдан пізнав усі тонкощі теологічних основ католицизму, що в майбутньому не раз ставало йому в нагоді в його наступній службі польській короні.

Саме тоді у Львівській братській школі навчався й майбутній київський митрополит, визначний церковний та культурний діяч Петро Могила. І, очевидно ж, не могли вони не знати один одного. Про це свідчить, зокрема, їхнє пізніше тепле ставлення один до одного.

Характерно, що єзуїти не спромоглися привити юнакові

відразу до православної віри, підкорити його душу та розум, навернути до католицизму, примусити зректися свого народу. Навпаки, можна припустити, що саме в стінах колегії він спочатку інтуїтивно, а потім і свідомо відчув і загострив у собі ворожість до єзуїтів. Ставши гетьманом, він, як відомо, добився від польського уряду заборони діяльності єзуїтів на території Української держави.

І хоч навчання не могло надокучати допитливому юнакові, та вабили його Дніпро та безкраї українські степи, тому і прагнув він повернутися назад в Україну, де на волі ходять кінські косяки, де козаки переганяють вітер на швидких конях, де просихають чайки козацькі, чекаючи походу в далекі турецькі краї за славою та здобиччю…

Роки змужніння

Після закінчення навчання випускник Львівському колегіуму не прагне кар'єри при королівському дворі чи здобуття магнатської ласки, а повертається в Чигирин. Молодий, освічений, кмітливий у військових виправах юнак не міг бути осторонь подій, які гомоніли навколо. А події ці були справді історичними. Після придушення в 1596 році повстання Северина Наливайка народні маси та козацькі нетяги не втихомирилися, а почали нові виступи, результатом яких стало покозачення народних мас, відмова від виконання повинностей, торування стежок на Запорожжя. Це все відбивалося в душі юнака, зароджуючи зерна справедливості й жалю до свого уярмленого народу.

Не полишала його в спокої і слава запорожців, які виступали на татар та турків, ходили походами по Чорному морю, повертаючись звідтіля сповненими багатств та вдячністю людей, яких вони визволяли з неволі. Отже, незабаром після повернення зі Львова, приблизно в 1617—1618 рр., вихованець єзуїтської колегії потрапив на козацьку службу, назавжди поєднавши свою долю з козацтвом.

У цей період славним проводирем їхнім був Петро Конашевич Сагайдачний. Не раз бував він у Чигирині. Знав і поважав Михайла Хмельницького. Відзначав його освіченого, ставного сина. І, може, тому, коли в 1618 р. Сагайдачному на прохання польського короля Сигізмунда III довелося йти на Москву, то взяв він із собою і Богдана. Є згадки, що хлопець виявив себе в цьому поході сміливим і вправним воїном. Він у скрутну хвилину врятував навіть королевича Володислава. З того часу і запам'ятав королевич козацького сина і приязно ставився до нього аж до своєї смерті.

Цілком слушно писав з цього приводу відомий український історик і фольклорист Михайло Максимович: «Зоря Хмельницького зійшла на Чорному морі, у той час, як на Хотинському полі западала зоря старого Сагайдачного. Життя цього достопам'ятного гетьмана, який, служачи з славою Польській короні і всій Речі Посполитій, зробив для блага України все, що тільки міг він зробити тоді, не підіймаючи зброї на поляків, – те життя служило прикладом для Богдана Хмельницького; його шляхом проходив він поприще свого до-гетьманства, мужньо і довготерпляче, як хоробрий воїн і чесний громадянин республіки Польської, як добрий і надійний син своєї козацької матері, України. Але йому суджено було пройти ще

своїм шляхом – поприщем гетьманського життя, і безприкладно звершити ту справу, на яку безуспішно поривалися інші українці впродовж півтора століття».

Богдан служив у кінній сотні свого батька. 1619 р. польський уряд вирішив утрутитись у молдавські справи. Коронний гетьман Станіслав Жулкєвський розпочав збирати військо північніше Могилева-Подільського. Йому не вдалося залучитися підтримкою козаків, і в розпачі, як повідомив літописець, магнат мовив: «Не хочу з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свиней пасти». За особистим наказом самого Жулкєвського Михайло Хмельницький на чолі своєї сотні брав участь у цьому поході. Із собою в небезпечний похід чигиринський сотник узяв і свого сина Богдана, який уперше зміг зблизька познайомитися з похідним життям польських жовнірів. 22 серпня 1620 р. польське військо вирушило в похід на столицю Молдови – м. Ясси. Разом із польською кіннотою Богдан зробив блискавичний рейд. Уранці 8 вересня розпочалася запекла битва, яка не виявила переможця. Під час бою наступного дня молдавський господар Каспер Граціані перейшов на сторону супротивника, внаслідок чого польське військо зазнало поразки, втративши вбитими 1 тис. жовнірів. Найімовірніше, в цей день загинув і Михайло Хмельницький. Згодом, як згадував Богдан, «батько голову свою поклав на Цецорі». Невдача викликала панічні настрої в польському таборі. Підпал наметів й возів, поширення чутки про втечу гетьманів зірвали організовану переправу через Прут. Мало хто залишився живим, а ті, кому пощастило залишитися живцем, потрапили до татарського полону. Серед них був і син загиблого чигиринського сотника Богдан Хмельницький.

Доля закинула Богдана до Константинополя, де, за повідомленням турецького літописця Наїма Челебі, він перебував у неволі в одного із старшин султанського флоту (цей старшина проживав у кварталі Касим-паші). Як згадував потім Богдан, він терпів «два роки суворого ув'язнення». Є підстави стверджувати, що протягом цього часу він опанував основи турецької мови, знання якої пізніше не раз ставало йому в нагоді. Поза всяким сумнівом, суворі випробування загартували волю молодого козака, навчили володіти собою, мужньо зносити удари долі. Яким чином йому поталанило вирватися на волю, сказати напевне не можна. За одними даними, він був викуплений матір'ю, за іншими – козаки обміняли Богдана, «вдячно згадуючи його батька», на турецьких бранців. Існує також припущення, що бранець утік із турецького полону. Ось як про це згодом у листі до польського короля писав сам гетьман: «Після того як мене Господь Бог з цієї неволі визволити зволив, я завжди був при

вірному війську Речі Посполитої».

Повернувшись десь наприкінці 1622 р. з полону до рідної домівки, Богдан у першу чергу зайнявся господарством. Він поновив свою службу як реєстровий козак Чигиринського полку, хоча, будучи сином загиблого в бою чигиринського підстарости, мав можливість обійняти якусь із посад в адміністрації Чигиринського староства.

Знову ставши козаком, Богдан не міг не відчувати наростання невдоволення козацьких мас політикою правлячих кіл Речі Посполитої, намаганням магнатів і шляхти звести нанівець козацькі права та вільності. Не міг він також не помітити зростання самоусвідомлення козацтвом своїх сил, своєї ролі в житті Польщі.

Богдан Хмельницький як людина

Богдан Михайлович одружився десь у 30-річному віці. Причин його такого тривалого парубкування ми не знаємо. Це тим паче викликає подив, бо відомо: Богдан ніколи не був байдужим до жіночої вроди, якраз навпаки. А може, він уже одружувався та поривав шлюб, а документи про цей факт не збереглися… Гадати не будемо. З історичних джерел достеменно відомо лише про його подружнє життя з Ганною Сомківною з родини заможного переяславського козака. Вони побралися, ймовірно, близько 1625 р.

Разом із тим про ці часи його життя ми знаємо дуже мало, хоча ще за життя Богдана Хмельницького почали виходити різноманітні праці, які з тих чи інших позицій висвітлювали діяльність цієї видатної історичної особи. З тих пір минуло понад три століття, впродовж яких історики різних держав активно працювали для всебічного висвітлення титанічної постаті великого Богдана. Однак більшість учених звертала свою пильну увагу переважно на зображенні українського гетьмана як державного, політичного та військового діяча. При цьому з поля зору дослідників випадало багато деталей, що складають повноцінний образ людини. Якими були характер та зовнішність Б. Хмельницького, чи мав він якісь захоплення та як поводив себе в повсякденному житті, який одяг носив, яким напоям і стравам віддавав перевагу, чи потрапляв він у «цікаві історії» – ці питання і до сьогодні залишаються маловивченими, а отже, такими, що хвилюють усіх, кому небайдуже минуле нашої країни. Отож спробуємо охарактеризувати Богдана Хмельницького саме як людину з усіма її позитивами та вадами.

Зважаючи на те, що до сьогоднішнього дня збереглося понад півсотні портретів гетьмана Богдана, інколи важко зрозуміти, якою ж насправді була його зовнішність. Однак можна стверджувати, що найточніше її відтворив на своїй гравюрі гданський майстер Гондіус, адже створив він її ще за життя Богдана Хмельницького. Таким чином, можемо уявити собі зовнішній вигляд нашого видатного співвітчизника. Тонкі брови на втомленому обличчі підкреслюють відкритий і водночас владний погляд темних очей. Високе чоло, трохи задовгий ніс, закручені донизу вуса, міцно стулені тонкі губи, неважке, але круто зрізане підборіддя. До цього можна додати свідчення сучасників, які відзначали, що Хмельницький був вище середнього зросту, мав міцну будову тіла – був «широкий у кістках».

Поведінка гетьмана засвідчувала, як ми вже відмічали, холеричний темперамент, який досить часто проявлявся в рисах його характеру, так чи інакше впливав на його вчинки та дії. Ті, кому пощастило спілкуватися з ним, звертали увагу на тонкий розум, ерудицію, вміння передбачати розвиток подій, сталеву волю гетьмана. Сучасні історики зазначають, що Богданова різкість у судженнях і запальність у розмові поєднувалися з м'якістю і привітністю, дотепність – із мовчазністю, простота і щирість – з лукавством і мстивістю, доброта – із суворою вимогливістю і навіть жорстокістю. У його характері дивовижно сплелися воєдино відчайдушна сміливість і холоднокровна обачність, принциповість, що межувала з упертістю, й готовність до компромісу. Можна сказати, що це була цільна, але водночас суперечлива натура.

Про темпераментний, але разом з тим і поступливий характер гетьмана свідчить такий факт. Коли в серпні 1648 р. до нього прибули польські посли, то спочатку він погрожував їм смертною карою за те, що вони перед тим писали до нього «неучтиві» листи. Однак уже наступного дня він вибачився за свої дії і спокійно розпочав переговори. Холеричність Богдана також засвідчували російські посли В. Бутурлін і В. Михайлов. Вони повідомляли царю в 1657 р., що гетьман дуже невдоволений міжнародною політикою Московії: «А гетьман Богдан Хмельницький як шалений, який з розуму зійшов, заволав і мовив: «…уже діти, про те не печальтеся! Я то відаю по тому вчинити – треба відступитися від руки царської величності». І запалився так, як не годиться православним християнам поступати».

Джерела засвідчують, що в жовтні 1653 р. у Чигирині Хмельницький власноручно «вийняв шаблю і порубав черкаського полковника Єська» за неповагу, виявлену до гетьмана. Цікаво, що відразу після прикрого випадку «гетьман до козаків поклонився тричі до землі й велів їм дати бочку меду». Отже, як бачимо, жорстокість (хоч і необхідна) межувала в даному випадку з деякою м'якістю характеру володаря України.

Сильний і вольовий характер гетьмана проявлявся в багатьох життєвих ситуаціях. Коли в червні 1657 р. до Чигирина приїхали посли від Шведського королівства, то вже тяжко хворий Б. Хмельницький, як свідчить сам посол, «незважаючи на свою слабість, велів перенести себе туди (до кімнати переговорів), щоб мати зі мною (шведським послом) розмову». Далі представник Швеції дивувався тому, що Хмельницький у такому важкому стані «привітав мене дуже люб'язно і випив бокал за здоров'я Вашої Королівської Милості (Карла X Густава)».

Невибагливість у побуті та скромність у поводженні Б. Хмельницького підкреслювали багато сучасників, зокрема венеціанський посол Альберто Віміна, який зустрічався з гетьманом у 1650-му та 1656 рр. Підсумовуючи свої враження від зустрічей, він писав: «Усім, хто входить до його (Хмельницького) кімнати, він тисне руку і всіх запрошує сідати, коли вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни позбавлені всяких прикрас, за винятком місць для сидіння. У кімнаті знаходяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками… Дамаський килим простягається перед невеликим ліжком гетьмана, в головах його висить лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить… Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордістя. Може, в цьому він наслідує Агафокла, який, бувши сином гончаря і досягши царської влади, звелів зробити собі стіл і поставець з глиняним посудом».

У повсякденному житті гетьман був дуже скромною людиною. Він носив простий козацький одяг і лише під час урочистостей чи дипломатичних прийомів одягав коштовне вбрання. Гетьманський палац у Чигирині не відрізнявся якоюсь особливою пишністю. Хмельницький вживав ту саму їжу, що й інші козаки, не відмовлявся від міцних напоїв.

Ось як про побут гетьмана писав шведський посол Гетгард фон Велінг, який був на прийомі в гетьманському палаці в січні 1657 р., звітуючись своєму королю Карлу X: «Другого дня по тім призначив мені аудієнцію гетьман і, обмінявшись чемностями, запросив мене до столу, як се у них прийнято. По тім обіді було спом'януте з похвалами ім'я і діла Вашої Королівської Величності. Оскільки гетьман живе просто і скромно, так, що у тім же покою, де він давав аудієнцію, їсть, спить і всю свою родину при собі тримає». В іншому документі, залишеному сучасником, зазначалося: «Якщо траплялося, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він звичайно говорив потихеньку, щоб ніхто не чув». Венеціанський посол Віміна після перебування в Чигирині писав, що вино до гетьманського столу подавалося лише по прибуттю іноземних гостей, але навіть у присутності поважних представників інших держав «за столом і при випивці не бракувало веселості й дотепних жартів».

Одного разу така «весела» історія трапилася під час приймання у гетьманській столиці чергового посла від шведського короля. Згідно з дипломатичним церемоніалом, після напружених переговорів представника Швеції запросили на вечерю разом з гетьманом та старшиною. Урочистість вечері

підкреслював дорогий посуд, який був виставлений на стіл з нагоди присутності посла. Серед нього вирізнялися великі кришталеві келихи ручної роботи. Очевидно, того разу вино в гетьманських льохах закінчилося, а тому у келихи розлили звичайнісіньку горілку місцевого виробництва – оковиту. Після виголошення першого тосту всі присутні випили за здоров'я шведського монарха. Однак, о диво! Посол Швеції навіть не пригубив міцного напою. Хмельницький відразу ж відреагував на це і наказав генеральному писарю Івану Виговському, який сидів поруч, попередити шведа про необхідність пити разом з усіма. Другий тост пили вже за здоров'я українського гетьмана. І знову впертий дипломат не підняв келиха. Це ще більше розізлило Богдана, який наказав писарю передати шведському послу своє невдоволення та погрозу – мовляв, якщо він не вип'є, то всі домовленості, досягнуті між ним та гетьманом, не матимуть жодної сили. Саме тому швед, якому дуже не хотілося пробувати незвичного для нього напою, запропонував Хмельницькому і старшині під час третього тосту, що замість того, щоб випити келих, він його… з'їсть. У відповідь усі дружно посміялися з дивакуватого шведа, але той справді вилив з кришталевої чари горілку і поступово з'їв чару на очах у всіх присутніх, але Богдан Хмельницький залишився незворушним! Більше того, гетьман страшенно розлютився, адже, по-перше, кришталь на той час дуже цінувався, а приборів, вироблених з нього, було обмаль; по-друге (і це найголовніше!) – королівський посол знову не випив. Однак інцидент якось вдалося погасити, й українсько-шведські відносини від цього не постраждали.

Після смачного обіду чи вечері гетьман курив турецьку люльку, міг заграти на бандурі. Найбільшим його захопленням були голуби, у різновидах яких він розбирався досконало.

Як більшість людей того часу, Хмельницький не мислив свого життя поза Богом. «Усе на світі, і добре, і лихе, діється з волі Божої», – говорив гетьман.

Богданова родина

Важливе місце в житті Богдана Хмельницького посідала родина. Як відомо, він одружувався тричі. Дослідники вважають, що у гетьмана було троє синів і чотири доньки. Можливо, однак, що доньок було більше; у документах згадуються лише малолітні доньки, а на 1651 р. уже принаймні дві (якщо не три) доньки були заміжні. Діти, про яких було згадано, усі були від першої дружини – Ганни (можливо, Гафії) Сомківни, сестри майбутнього наказного гетьмана Якима. Вона померла між 1645—1647 рр.

Друга дружина – Мотрона (інколи називають її Оленою, але це неправильно; Олена – метафорична аналогія до троянської Єлени, викрадення якої викликало десятирічну війну), колишня Чаплинська, яку власне саме польські історики вперше назвали «кресовою»,або «степовою Єленою Прекрасною», натякаючи тим самим не стільки на її вродливість, скільки на спорідненість долі українки з долею античної героїні епосу Гомера. Адже відповідно до жанрових особливостей романтичного сприйняття історії головну причину багатолітньої українсько-польської війни середини XVII ст. вони побачили саме в суперництві козацького сотника Богдана Хмельницького та польського посадовця, чигиринського підстарости Даніеля Чаплинського за любов степової красуні, порівнюючи тим самим їх із спартанським царем Менелаєм і сином троянського царя Парісом, головними винуватцями Троянської війни.

Звідкіля була родом пані Мотрона, хто були її батьки і з якою метою вона перебралася до неспокійного Чигиринського краю – через відсутність достовірних відомостей, вочевидь, так уже і не пощастить відповісти дослідникам. Збереглися лише вказівки, які дають змогу стверджувати, що швидше за все вона народилася в збіднілій шляхетській родині. Ще достовірнішим є той факт, що з другої половини 1640-х років Мотрона поселилась на хуторі Богдана Хмельницького в Суботові, де допомагала дружині козацького сотника Ганні Сомківні доглядати за господарством і виховувати дітей.

Невдовзі Ганна померла, залишивши на руках вдівця шестеро неповнолітніх дітей. За власним визнанням Хмельницького, у цей час він опинився «у сирітстві й важкій біді». Вочевидь, саме тоді молода вродлива шляхтянка не лише допомогла йому впоратися з господарством і вихованням дітей, а й розрадила його душевну тугу.

Сучасні подіям джерела говорять про надзвичайну вроду степової «Єлени Прекрасної». Проте справедливості заради не

зайве буде нагадати, що в повному небезпеки житті на степовому кордоні, поруч із неспокійним Диким Полем, не так уже й багато було витончених панянок, аби було з ким порівнювати Мотрону. Можливо, саме через цей дефіцит наречених у Богдана як претендента на серце шляхетної пані з'явився серйозний суперник – також немолодий вдівець, литовський шляхтич Даніель Чаплинський, досвідчений воїн, чигиринський підстароста і довірена особа польського магната коронного хорунжого Олександра Конєцпольського.

Нині важко з упевненістю відповісти на питання, що найперше викликало заздрість Чаплинського – чи то молода і вродлива подруга козацького старшини, чи то його охайний і гарно впорядкований маєток у Суботові. Проте єдине, що не викликає сумнівів, так це те, що впливовий урядовець Речі Посполитої твердо вирішив, користуючись своєю владою і покровительством О. Конєцпольського, відібрати у Хмельницького як одне, так і друге.

Навесні 1647 р. Даніель Чаплинський на чолі надвірних військ коронного хорунжого напав на Суботів, вигнав звідтіль сім'ю чигиринського сотника, а «Прекрасну Єлену» чи то змусив силоміць, чи то переконав полюбовно вийти за нього заміж, змінивши при цьому своє віросповідання з православного на католицьке.

Даремно Богдан Хмельницький апелював з приводу такої несправедливості до королівської влади, прагнучи повернути собі майно, кохану жінку та, врешті-решт, задовольнити принижену гідність.

Знову в гетьманській оселі Мотрона (тепер вже Чаплинська) з'явилася вже у розпалі козацької війни. Як конкретно було розв'язано справу оформлення її шлюбу з гетьманом Богданом з церковної погляду, достеменно не відомо. Вважається, що вперше Богдан обвінчався з Мотроною в липні 1648 р. в Чигирині, а вдруге – у лютому 1649 р. в Києві. Київський митрополит Сильвестр Косов, побоюючись за свою репутацію (живим ще був чоловік Мотрони Д. Чаплинський), відмовився надати дозвіл на формальне розірвання шлюбу та її повторне одруження з гетьманом. Б. Хмельницький звернувся до єрусалимського патріарха Паїсія, який остаточно затвердив одруження, повторивши обряд шлюбу. Відчути вповні щастя подружнього життя Богданові не випало – Україна була охоплена полум'ям жорстокої війни. Та й саме одруження скінчилося трагічно – у критичні дні війни, коли гетьман з військами підійшов до Берестецького поля, з Чигирина донеслася звістка, котра остаточно могла зламати Богдана: його кохана «Прекрасна Єлена»

зрадила його!

Різні джерела по-різному розкривають обставини цієї заплутаної справи. Так, польський мемуарист Станіслав Освєнцім переповідав цю, за його словами, «смішну історію» так, як він її почув з вуст польського короля Яна II Казимира під час вечері напередодні Берестецької битви. Король же втішався з того, що гетьманша закохалась в якогось годинникаря, котрий служив у Хмельницького управителем двору, ключником. Таємний роман Мотрони з цим годинникарем начебто тривав уже досить довго, аж поки гетьман не виявив пропажі барилка з червоними золотими. Спочатку подумав на старшого сина Тимоша, що той, вирушаючи в похід на Литву, прихопив його з собою на нагальні військові потреби. Однак, отримавши від гетьманича запевнення щодо власної непричетності, віддав наказ про таємне розслідування цієї справи. У ході розслідування й випливла інформація не лише про причетність управителя до викрадення, а й про його адюльтер з панною гетьманшею. Розгніваний Богдан, довідавшись про цю брудну справу, звелів обох винуватців роздягти догола і, прив'язавши одне до другого, повісити. Очевидно, що розповідь Яна II Казимира, насичена деталями щодо способу покарання таємних коханців, була стилізована саме «для сміху» і навряд чи вповні відповідала реаліям.

Тогочасний високий литовський посадовець Альбрехт Радзивілл у своєму описі був значно стриманішим і менш емоційним. Крім того, згідно з його версією, пропажу золота виявив Тиміш Хмельницький. Він же і вислідив злодія, довідався про його аморальні зв'язки зі своєю мачухою, котру, за наказом батька, і повісив разом із ключником на одній шибениці.

Інформація ж, яка виходила з козацького табору, вказувала на те, що причиною страти Мотрони став перехоплений лист Даніеля Чаплинського до своєї колишньої дружини, в якому містилася інструкція, як можна приховати викрадені у Хмеля скарби, а його самого отруїти. За дорученням гетьмана справу розслідував Тиміш. І саме йому начебто вдалося знайти викрадене золото та викрити спільників гетьманші, після чого Мотрону, а також її матір і ще п'ятьох чоловік було страчено.

Отже, за такої інформації, причина трагедії полягала не стільки у факті подружньої невірності Мотрони (якщо вона й була насправді), скільки в наявності розгалуженої шпигунської мережі в оточенні гетьмана, до функціонування якої якимось чином була залучена і гетьманша. Проте абсолютно очевидно, що особиста образа справила вплив на дії Б. Хмельницького, однак не вона стала вирішальним фактором, що визначив подальший вибір Хмеля – підняти повстання проти польської шляхти. Ще 1645 р.

Хмельницький із деякими старшинами (Федором Вишняком, Кіндратом Бурляєм, Іваном Ганжою, Філоном Джеджалієм, Іваном Гирею, Яциною Лютеренком) готував нове повстання, котре почалося в 1648 р.

Третя дружина, Ганна – сестра ніжинського полковника Івана Золотаренка, а також полковника Василя Золотаренка (згодом наказного гетьмана і претендента на гетьманську булаву), вдова козацького полковника Пилипа (тому в народі вона також Пилипиха). Богдан вінчався з нею в Корсуні на початку серпня 1651 р. Померла вона 1667 р. черницею жіночого монастиря.

Сучасники знали Богдана як турботливого батька, що пестив своїх дітей і гостро переживав їхні невдачі, переймався проблемами їхньої освіти та особистого життя.

З трьох згаданих синів історія реально знає двох – дуже ідеалізованого Тимоша (народився 1632-го або 1635 р., мабуть, у Суботові) і переважно засудженого істориками Юрія (1640—1642 року народження).

Тиміш, ідеалізований лицар багатьох українських істориків, був юнаком з дуже неврівноваженою психікою. В історичних джерелах щодо гетьманича зустрічається не дуже зрозуміле, іронічне прізвисько «особливий син Венери».

Незважаючи на те що Богдан дуже любив свого старшого сина і бачив у ньому свого наступника на гетьманській посаді, він виховував його в спартанському дусі. Очевидці відзначали, що, прагнучи наставити свого молодшого нащадка на «путь істини», старший Хмельницький «наказав прив'язати його до гармати і міцно бити, поки той не поклявся йому, що буде добрим, статечним, і тільки потім наказав відкувати його. Часто Хмельницький за шаблю хапався, так що (Тиміш) не хоче потрапляти йому на очі». Згодом, під впливом батьківських настанов та вчителів, свавільний і гордовитий старший Хмельничанко стає освіченим, вправним і хоробрим козаком.

Як відомо, у ході Національно-визвольної війни старший син гетьмана відігравав помітну роль та зарекомендував себе досвідченим вояком. Гетьман доручав йому цілий ряд окремих військових операцій, з якими молодий Хмельничанко успішно справлявся. Гетьман цілеспрямовано привчав Тимоша до політичної, державницької та дипломатичної діяльності.

Не підлягає сумніву і те, що Богдан пов'язував зі старшим сином свої династичні проекти. Шлюб Тимоша з Розандою (Роксандою), дочкою молдавського господаря Василє Лупула, зорганізований під тиском збройної сили в Яссах 1652 р., доводить ці династичні плани цілком переконливо. Далекоглядна політична комбінація цього шлюбу полягала не лише в

претендуванні Тимоша на молдавський трон, а й у спробі поєднання – шляхом посвоячення – з фактичним правителем Литви, великим литовським гетьманом Янушем Радзивіллом, що 1645 р. одружився зі старшою сестрою Розанди Оленою.

Посвоячення Богдана Хмельницького з Василє Лупулом викликало тривогу правителів сусідніх з Молдавією держав, передовсім Трансільванії та Валахії – Дьєрдя II Ракоці та Матея Басараба. Саме їх стараннями в Яссах було підготовлено змову, в результаті якої батька домни Розанди планувалося позбавити влади та вбити, а також захопити його казкові скарби. На початку квітня 1653 р. трансільвансько-валаські війська привели до влади Стефана Георгіцу, але Лупулу вдалося втекти з Ясс до Рашкова, де стояв з військом його зять Тиміш.

Блискавичний марш козацької кінноти на чолі з гетьманичем Тимошем, козацькими старшинами Іваном Богуном і Тимофієм Носачем у Молдавію, нищівна поразка змовників поблизу Ясс – і трон знову повернуто Василє Лупулу. Від легкості здобутої перемоги в молодого чоловіка домни Розанди запаморочилася голова, і він чи то з власної волі, чи з намови тестя, вступає в межі Валаського князівства. Спочатку фортуна була на боці легковажного гетьманича. Однак у момент вирішальної битви під Яловицею вчинилася страшенна буря, мокрий порох став непридатним для використання, нівелювавши тим самим перевагу влучної в мушкетній стрільбі козацької піхоти. Саме це значною мірою й вирішило результат битви. Після поразки під Яловицею Лупул знову втрачає владу і тікає в Україну. Його дружина і донька Розанда знаходять притулок у Сучавській фортеці. Під мури Сучави підходить 20-тисячне військо князя Дьєрдя II Ракоці та Матея Басараба. З серпня на визволення дружини з України вирушає на чолі восьми тисяч добірного козацького війська Тиміш Хмельницький. Менш ніж за тиждень гетьманич доходить до Сучавської фортеці й заходить у тил трансільвансько-валаським військам. Складається парадоксальна ситуація подвійного оточення. Адже, зважаючи на чисельну перевагу супротивника, для Тимоша єдино вірним рішенням стає завдання пробиватися до фортеці, аби допомогти обложеним у її обороні, сподіваючись тим часом на своєчасну підмогу з боку батька.

Проте до Сучави раніше за українську підмогу прибули польські війська. Перекинувши до міста сорок найбоєздатніших кварцяних корогв із приданою їм артилерією, поляки розпочали масований обстріл укріплень, під час одного з яких шматок ядра смертельно поранив молодого Хмельницького.

9 жовтня 1653 р. козаки здали фортецю ворогу. Щоправда,

своєю хоробрістю вони завоювали право покинути Сучаву зі зброєю в руках, забравши з собою і тіло гетьманича.

Разом з похоронною процесією в Україну повернулася і молода Тимошева вдова. Тут, у Чигирині, якраз напередодні похорону гетьманича, що відбувся 27 грудня 1653 р., Розанда привела на світ двох хлопчиків-близнюків. Разом з ними вона деякий час проживала в Суботові. Згодом перебралася на помешкання до подарованого Богданом Хмельницьким Зіньківського Ключа, що на Полтавщині.

Смерть улюбленого сина Тимоша тяжко позначилася на здоров'ї гетьмана Богдана і викликала тривалу депресію.

Трагічною виявилась і доля молодшого сина гетьмана Богдана Юрія. Саме його Богдан незадовго до своєї смерті визнав за свого наступника на гетьманство.

У народній легенді середини XIX ст., яку записав П. Куліш, переповідалось, що «Хмельничанко, обусурманившись, збив пушкою з гори верх батьківської церкви, бажаючи дістатись батьківських грошей, які, кажуть, були замуровані на горищі церкви. Він прийшов за ними до Суботова, та боявся, бо тут стояло військо, то вже зі злості хотів розбити церкву… Хмельничанко живе й досі. Наші старі чумаки розказували, що бачили його в горах на свої очі. І при зустрічі він і сам казав, що «я син Хмельницького». Його ссе гадина, і він буде мучитись та блукати поміж горами аж до Страшного суду; а тоді вже Господь його простить, що обусурманившись хотів розбити батьківську церкву».

Старий Хміль нічого не шкодував, аби виховати Юрія справжнім козаком. Молодий гетьманич дістав непогану домашню освіту, був добре обізнаний із Святим Письмом, міг читати й писати не лише українською, але й церковнослов'янською, польською, грецькою та латинською мовами, хоч і поступався в цьому своєму батькові. Вчився Юрій Хмельницький і в Києво-Могилянському колегіумі, але недовго, бо через погіршення здоров'я Богдан повернув сина до Чигирина. Пізніше, вже як гетьман, Юрій Хмельницький ствердив батьківський привілей колегіуму, зазначивши, що він сам був колись його учнем. Відомо також, що одним із вчителів гетьманича в колегіумі був видатний український письменник, філософ і теолог Іоаннікій Галятовський. Повернувшись додому, Юрій Хмельницький продовжив науку. В одному з документів 1656 р. називається ім'я домашнього вчителя гетьманича –ченця Києво-Печерської лаври Іларіона Добродіяшка.

Незадовго до своєї смерті, у квітні 1657 р., гетьман Богдан домігся, щоб козацька рада проголосила Юрія гетьманом України.

Шістнадцятилітнього гетьманича було обрано на батьківське місце одноголосно, і старий гетьман іще за свого життя подбав про визнання цього державно-династичного акту з боку сусідніх держав. Юрія визнали законним наступником свого батька Москва, Швеція, Польща, Семигород, Волощина, Молдавія, Крим і Туреччина.

Юрію Хмельницькому, з волі Москви, потім Варшави і, нарешті, Стамбула, випало тричі тримати гетьманську булаву (1659—1662,1677—1681,1685), але без особливого успіху. За своє коротке життя Юрієві довелося бути і промосковським в'язнем-ченцем, і в'язнем польської тюрми, і в'язнем турецьких казематів, За поширеною версією, він загинув 1685 р. від рук турків. Отож, у життєвій долі «нещасливого Богданового сина», як у краплині роси відбивається сонце, віддзеркалилась тогочасна недоля України, яка після смерті Богдана Хмельницького стала об'єктом настирливих домагань одночасно Московії, Речі Посполитої та Османської імперії.

У Богдана був ще й третій син, який не дожив до 1651 р. Дехто з істориків припускає, що ім'я його Остап. Він також помер неповнолітнім, дуже побитий посіпаками Чаплинського під час нападу на Суботівський хутір 1647 р.

Здається, менше було турбот із доньками – розумницями та красунями, вихованими матір'ю у кращих родинних традиціях: працьовитими, гарними господинями, вірними козацькими подругами та дружинами, цнотливими та гордими, для свого часу високоосвіченими.

Найенергійнішою з-поміж них і не позбавленою політичних амбіцій була, мабуть, найстарша (або одна зі старших) – Олена. Спершу вона – дружина полковника і наказного гетьмана Данила Виговського (брата майбутнього гетьмана Івана Виговського). Вдруге Олена була повінчана в Суботові 1660 р. з колишнім переяславським полковником, згодом генеральним писарем та гетьманом (1662—1665) Павлом Тетерею. Олена і Данило Виговські мали двох синів – Юрія та Василя. Політичне честолюбство довело Олену до конфлікту з чоловіком та її ув'язнення. Після розлучення з П. Тетерею Олена стала черницею й у Вільнюсі перейшла в уніатство.

З другою донькою Богдана, Степанидою, 1650 р. одружився білоруський (могилівський) полковник Іван Нечай.

Про долю третьої доньки – Катерини – відомо дуже мало. Вона ходила за батьком під час його хвороби; ймовірно, що серія династичних проектів 1654 р. пов'язана з особою Катерини (але це могли бути й інші доньки). У 1654 р. Богдан нібито сватав свою доньку за сина брата російської цариці Марії Милославської.

У червні—жовтні 1654 р. ширилися чутки, що Б. Хмельницький сватає дочку за Мігая, сина Ніколя Петрашку (і внука волоського господаря Мігая Хороброго), який міг претендувати на молдавський престол. Коли ця комбінація реалізована не була, гетьман висунув новий проект: віддати доньку за племінника трансільванського князя Д'єрдя (Юрія) II Ракоці. Але з династично-шлюбної лихоманки 1654 р. нічого не вийшло.

Одна з дочок Богдана (зі старших) була дружиною Лук'яна Мовчана. Їх син Федір зробив блискучу військову кар'єру – в 1675—1678 рр. був стародубським, прилуцьким полковником, командував іншими козацькими полками, мабуть, саме тому, що був онуком Богдана. Інша донька, треба думати також зі старших, була дружиною корсунського сотника Блиська, що загинув 1654 р. У 1649 р. в Чигирині біля гетьмана був його зять Павло, очевидно, чоловік однієї з дочок Богдана, ім'я котрої невідоме. Про Павла говорили як про дорадника гетьмана. Можна припустити, що у Богдана було не чотири малолітні доньки, а принаймні шість.

Кілька слів про ближніх та дальніх родичів Богдана. Більшість із них належала до старшинської верхівки, мала вагу у військово-цивільній адміністрації та дипломатичній сфері. Брат Богдана Григорій у 1648 р. був сосницьким полковником. Рідний брат його по матері Григорій Ставецький, який узяв прізвище Хмельницький (1648 р. воно вже було престижним), був у 1648—1649 рр. козаком на російській службі в Білгороді. Сестра Богдана, ім'я котрої невідомо, була дружиною Павла (прізвище невідоме), на якого 1649 р. також вказували як на дорадника гетьмана.

Навіть якщо в документах і є якась помилка, ми все одно поступово починаємо усвідомлювати, що родина Б. Хмельницького була набагато численнішою, ніж вважалося досі, і війна, розпочата батьком Хмелем, у долі її членів стала неабияким чинником.

«Щоб урятувати своє життя, я змушений був податися на Запорожжя…»

Проживши півстоліття, козацький сотник Богдан Хмельницький, що вірою та з гідністю служив польській короні, у буревії тогочасних подій не міг сподіватися на тихе життя у колі люблячої родини на затишному хуторі. По смерті можновладного Станіслава Конєцпольського, його нащадок Олександр Конєцпольський, у володіння якого перейшла Чигиринщина, заявив свої претензії на власність чигиринського сотника – хутір Суботів. То була давня задумка не стільки молодого і не дуже хазяйновитого магната, скільки його гоноровитого чигиринського підстарости Даніеля Чаплинського, який давно накинув оком на заможне Богданове господарство, в якому були млини, родючі лани, великі сіножаті, чотири рибні ставки, великий сад з пасікою, хороші нові будівлі.

Тяжба за хутір розпочалась ще 1645 р. Після аудієнції особисто у короля Б. Хмельницький одержав датований 12 липня 1646 р. королівський привілей на володіння Суботовим. Історики дещо спрощують і применшують особисті кривди, завдані родині Б. Хмельницького задиркуватим Д. Чаплинським. Насправді то була ціла система заходів усвідомленого цькування козацького достойника, до того ж наближеного до польського короля Володислава IV. Так, шляхтич Дольгерт за дорученням чигиринського старости «у рахунок поволовщини» (один із численних різновидів податків в Україні) забрав улюбленця Богдана Хмельницького – його бойового коня. Зрозуміло, що то була образа шляхетської, лицарської честі козацького сотника. Дружині Богдана з великими труднощами за 12,5 злотих (дуже велика сума на той час) вдалося викупити коня. Всіляко ображали і залякували дружину Богдана, його доньок та синів. Та це ще було не найбільше лихо. За наказом Д. Чаплинського його слуги люто побили сина Хмельницьких – «ще малого хлопця», який, на думку деяких дослідників, від нанесених побоїв помер. Нарешті, десь у березні—квітні 1647 р. чигиринський підстароста організував напад на Суботів, під час якого, за визнанням самого Богдана, «голодний люд снопами розніс зібране протягом кількох років збіжжя, якого було на гумні 400 кіп. На полях висіяне зерно все пропало, бо посіви було витолочено худобою, кіньми, вівцями».

Привласнивши хутір, зарозумілий польський шляхтич вигнав сім'ю колишнього власника. Щоб якомога дошкульніше вразити гідність переможеного ворога, підстароста розпорядився виплатити йому «немов старцеві» 150 флоринів, тоді як захоплена земля коштувала 1000 флоринів. На це розгніваний Богдан, як повідомляють козацькі літописці, стиснувши зуби, зло мовив: «Маю шаблю в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, жиє Бог і козацька ще не вмерла мати». Легендарні перекази доносять до нас навіть згадки про те, що Хмельницький відповідно до норм шляхетської етики викликав свого кривдника на чесний герць. Однак той і цього разу повівся вельми підступно і нешляхетно – влаштував засідку, до якої ледве не потрапив козацький старшина.

Облаштувавши родину в Чигирині, Богдан Хмельницький розпочав енергійну боротьбу за повернення Суботова. Він звернувся до великого коронного гетьмана Миколая Потоцького, відомого в Речі Посполитій як людина лицарська і шляхетна, з таким листом: «Не знати, звідки взявся сей порушник мого спокійного життя Чаплинський – литовський заволока, польський п'яниця, злодій і грабіжник український, підстароста чигиринський, котрий, господарюючи вісім літ на Чигиринщині й прикриваючись ім'ям свого начальника пана Конєцпольського, коронного хорунжого, знищив наклепами та доносами багатьох наших братів і привласнив їхні маєтки. Звичайно ж, тепер Чигиринщиною володіє не пан коронний хорунжий, а його слуга, брехун, зрадник і п'яниця Чаплинський».

Зважившись ризики, до яких може привести свавільство чигиринського підстарости за підтримки коронного хорунжого, М. Потоцький звернувся з листом до останнього, вмовляючи його дозволити сотникові «згідно з наданням його королівської милості… назавжди залишитися на своїй убогій батьківщині».

Не дочекавшись від коронного хорунжого позитивного вирішення питання, Хмельницький вирішив звернутися безпосередньо до короля, щоб оскаржити дії Конєцпольського, повернути собі хутір, повідомити про переслідування козаків з боку магнатів, шляхти та урядовців. Проте місія до короля, яка відбулася наприкінці травня – на початку червня 1647 р., завершилася тим, що Володислав обмежився особистим співчуттям і листом до Олександра Конєцпольського, в якому було висловлене побажання до коронного хорунжого стримувати свавілля польської шляхти проти козаків («бо вони добре служать вітчизні»), ні словом не згадавши про Богдана Хмельницького. Наприкінці ж аудієнції король як типовий польський гоноровий магнат заявив Хмельницькому: «Пан полковник Хмельницький –

шляхтич, має шаблю при боці. Тож нехай боронить свою честь!» Нічого не принесло й апелювання до сенаторського суду у Варшаві, крім глузування суддів з приводу нещасливого кохання козака.

Повернувшись додому, Хмельницький ще раз спробував вплинути на О. Конєцпольського, апелюючи до М. Потоцького, проте успіху не мав. Більше того, довідавшись про поїздку непокірного сотника до Варшави, коронний хорунжий О. Конєцпольський вирішив продемонструвати безсилля королівської влади на місцях. Зять Чаплинського – Коморовський – взагалі вів себе зухвало, погрожуючи вбити сотника: «Як ми нічого не можемо вдіяти судом з цим Хмельницьким, то присягаю, що одного дня ви почуєте, що його вже нема, бо є в нас такі спритні люди, які, будь-де зустрівшись з ним, вб'ють його». А що реалізація таких погроз мала під собою підґрунтя, засвідчує той факт, що ще, як вважається, наприкінці 1646 р., коли під час сутички з татарами в околицях Чигирина якийсь жовнір Дашевський, за словами самого Богдана, «заїхавши ззаду, навмисно рубанув мене шаблею по шиї, і тільки тому голова моя не злетіла, що я був у мишурці, яку він розтяв на ширину долоні, так що тільки два кільця затримали шаблю. Він виправдовувався: «Я, каже думав, що це татарин». А я ж їхав із військом, поруч з панами. Хіба це не чиясь навмисна намова?». Цей замах на життя Б. Хмельницького викликав гостру реакцію з боку кума Богдана – чигиринського полковника Станіслава Міхаля Кричевського та козаків полку.

Як ми зазначали вище, особисте горе Богдана Хмельницького злилося з горем народу. «Так вони відносяться не тільки до мене, – говорив він однодумцям, – так ляхи відносяться до всього народу українського, який вважають бидлом і схизматиками…

Чого ми тільки не терпіли! Вольності наші знищені, землі відібрані, більша частина вільних лицарів перетворена у холопів…»

Скориставшись приїздом наприкінці літа 1647 р. канцлера Є. Оссолінського та наданням ним привілею для організації морського походу козаків, підтвердженням рішення короля призначити старшим у цьому поході Б. Хмельницького, останній активізує підготовку до повстання. Навколо нього гуртується коло завзятих однодумців – «людей, схильних розпочати повстання, яким припадала до душі старанність Богдана» і які заявляли: «Якщо вже шанованого чигиринського сотника, полковника Богдана Хмельницького так безкарно дозволяє кривдити і принижувати польська шляхта, то що вже казати про простого козака і селянина».

Восени 1647 р. Хмельницький проводить низку рад для обговорення ходу підготовки повстання, на яких він зазначав, що «останнім часом козакам уже немає терпцю зносити нечувані знущання з боку польських урядовців, магнатів, шляхти, євреїв-орендарів; за свою вірну службу козаки одержують від ляхів лише палі, гаки, шибениці й муки». Богдан закликав «захищати спільну справу всього козацького народу, доводив необхідність узяти шаблі в руки для захисту Вітчизни й збереження давніх завойованих привілеїв, бо лише таким чином можна скинути ярмо польської шляхти». І ці його слова діставали палкий відгук у всіх учасників таємних нарад («Гаразд говорить наш Хмельничанко, що скаже – все буде!»), бо, як зауважував тогочасний анонімний автор, «умів хитрий вуж ловити козацькі серця».

На цих же нарадах Б. Хмельницький посилався на одержаний від короля привілей, який дозволяв відновити козацькі вольності, збільшити реєстр до 12 тис. чоловік і зробити похід на море. Наявність такого королівського привілею робила заклики Хмельницького до виступу проти шляхетського свавілля законним в очах козаків. У цій боротьбі було вирішено заручитись союзом з боку кримського хана. Підняти повстання передбачалося під час запланованого походу Конєцпольського проти татар наприкінці жовтня 1647 р. Але задуму не поталанило бути реалізованим. Польські можновладці отримали інформацію про підготовку повстання. Хмельницького було заарештовано. Конєцпольський наказав чигиринському полковнику Станіславу Кричевському відтяти голову бунтівнику, та кум чигиринського сотника С. Кричевський не поспішав виконувати наказ коронного хорунжого, чекаючи на це згоди коронного гетьмана М. Потоцького та комісара Яцека Шемберка. Богданові соратники, прагнучи врятувати свого проводиря, стали переконувати Богданового кума у безпідставності звинувачень у зраді Хмельницького і наполягали відпустити його на поруки. Вирвавшись за допомогою друзів на волю, Богдан Хмельницький з декількома десятками своїх найбільших прихильників, у тому числі з сином Тимошем (інші діти були відправлені «в добрі люде, хто мене шанував»), узявши «харчі на вози», наприкінці грудня 1647 р. швидко вирушив на Запорожжя. З'явившись на Січі, Хмельницький у присутності кошового отамана, старшин та козаків звернувся до товариства: «До вас приніс душу і тіло, сховайте мене, старого товариша, бороніть самих себе! З'єднаймося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині…» Січове товариство відповіло йому: «Приймаємо тебе, пане Хмельницький, хлібом-сіллю і щирим серцем!»

І розпочав батько Хмель знову організовувати повстання. Іскра, запалена ним на Січі, умить розповсюдилася по Україні й запалила полум'я Хмельниччини – Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

«…Такої вже поразки зазнали на Україні, що важчої й бути не могло…»

Утвердившись на Запорожжі, Хмельницький розгорнув надзвичайно енергійну діяльність у таких напрямах: приділяв велику увагу зміцненню обороноздатності табору повстанців на о. Томаківка, створюючи міцну систему укріплень та налагоджуючи виробництво пороху; вживав заходів для придбання зброї та військових припасів; розсилав козацьких агітаторів по всіх куточках України агітувати населення до повстання (як зауважував коронний гетьман М. Потоцький: «Не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно своїх панів й орендарів»); наполегливо добивався воєнного союзу з Кримським ханством проти Речі Посполитої.

Тим часом коронний гетьман М. Потоцький, отримавши звістку про козацьке повстання, без вагань вирішив придушити його в зародку, наказавши вже 3 лютого 1648 р. канівському полковнику взяти війська і негайно вирушити на Запорожжя, «щоб розгромити цього бунтівника і перебити все його військо». Призначивши збір урядовим військам на 13 лютого 1648 р., коронний гетьман закликав місцеву шляхту вливатися до лав карального війська. Одночасно він з універсалами звертається до козаків із закликом розійтися та видати свого старшого, а в разі непослуху пригрозив козакам відняти все майно, а жінок і дітей вирізати.

Але організувати ефективні дії проти козацького повстання коронному гетьману так і не вдалося. Не довіряючи реєстровим козакам, комісар Яцек Шемберк розпустив їх, і тому не було з кого сформувати каральну експедицію на Запорожжя. Дуже повільно збиралися і підрозділи кварцяного війська.[2]

Хмельницький тим часом не дрімав. Щоб якось завести й обдурити поляків і стримати та відволікти їхні військові приготування, він направив коронному гетьману кілька листів, написаних у миролюбному й лагідному тоні.

Неможливо припустити, щоб Миколай Потоцький повірив хитрому козацькому гетьману. Адже для нього не були таємницею ні зловживання урядників, ні постійні скарги козаків, ні особиста драма чигиринського сотника. Тож він не міг не розуміти, що повстанці мали вдосталь підстав для невдоволення і що такі

серйозні акції, як вигнання із Запорожжя залоги коронного війська та захоплення Січі, свідчили швидше про войовничість і рішучість намірів бунтівників, аніж про їхню миролюбність. Коронний гетьман не був таким нездарою, яким його зображують в історичній літературі. Справді, він не мав видатних політичних і військових здібностей, та все ж йому не можна було відмовити ні в проникливому розумі, ні в здатності реально оцінювати політичну ситуацію, яка склалася. Саме Миколай Потоцький перший у Речі Посполитій усвідомив масштаби небезпеки, що таїло в собі повстання на Запорожжі. У листі до короля від 21 березня 1648 р. він наголошував: «Не незначна причина змусила мене вирушити проти 600 осіб, (а) тому, що ці 600 підняли бунт у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною». Хмельницький не зміг обдурити М. Потоцького своїми заспокійливими посланнями; останній вирішив, повторимо, придушити заколот ще в зародку.

Проте обставини для походу польського війська на Запорожжя складалися несприятливо: не зібралися полки; не за горами була весна з її бездоріжжям і розливами рік; козацькі агітатори підбурювали населення Київщини до повстання, звідкіля вже почала тікати налякана шляхта, а та, що залишалася в маєтках, благала коронного гетьмана врятувати Україну й погасити «згубне полум'я» повстання, яке розгорялося. Тому Потоцькому вкрай важливо було забезпечити собі спокійний тил. Він удається до переговорів із Хмельницьким (чого, власне, й домагався козацький гетьман).

Кілька разів до Богдана приїжджали гінці, обіцяючи йому від імені Потоцького «помилування й пробачення його провин», якщо він залишить Запорожжя. Хмельницький вирішив не поспішати з відповіддю й затримав при собі всіх посланців польського воєначальника. Тоді на скликаній у Корсуні військовій раді було вирішено зробити ще більші поступки: повернути Суботів його законному власникові, розглянути скарги козаків, замінити полковників тощо. З новими пропозиціями на Запорожжя вирушили на початку березня Хмелецький і Кричевський. Козацький ватажок зустрів їх привітно. Під час розмови з ними він зауважив: Військо Запорозьке наполягає на відновленні своїх давніх вольностей, зокрема права самим обирати собі гетьмана та полковників. Була скликана козацька рада. Вона проходила бурхливо. Запропоновані М. Потоцьким умови викликали в козаків гостре невдоволення. Як згадували потім польські посли, на майдані вони досить «наслухалися суворих голосів відповіді й різних вигуків». Від імені запорожців Хмельницький сформулював такі вимоги до коронного гетьмана: відновити козакам давні

права; усунути з полків полковників, і щоб надалі їхні та гетьманські посади обіймали не «ляхи», а люди з «їхнього народу»; дозволити козакам піти на море; відвести війська з України і скасувати тут управління Речі Посполитої, бо козаки «бажають також самостійно панувати на Україні, укладати договори з іноземцями й чужими правителями і робити все, що лише захочеться їх волі та бажанню». М. Потоцький явно не сподівався одержати від козацького гетьмана таких вимог. Розлютившись, він пригрозив: «Швидше будете на палі, ніж діждетеся вільностей». Свою відповідь Богдан витримав у філософському тоні: «Буде, пане гетьмане, так, як Бог дасть».

Тим часом М. Потоцькому вдалося організувати каральні акції проти повстанців. У другій половині березня 1648 р. були ліквідовані основні вогнища заворушень «на волості». Військові загони захопили основні центри козацтва – Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Миргород та ін. Зберігалася блокада Запорожжя: селянам і міщанам заборонялося прибувати туди під загрозою смерті. У населення конфіскували зброю (лише у своїх підданих Єремія Вишневецький вилучив 60 тис. самопалів). За літописом Самійла Величка, мешканцям міст і сіл заборонялося проводити у своїх будинках сходини та бесіди, а також стояти «вкупі по двоє, троє, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках і торгах».

Король Володислав IV умовляв М. Потоцького не доводити справи до відкритої війни з козаками, а піти їм на поступки. Коронний гетьман же намагався переконати короля, що «Хмельницький хоче жити у давній сваволі й повалити священні узаконення Речі Посполитої». Вважаючи цілком реальною загрозу того, що підняте Хмельницьким повстання зруйнує самі підвалини Польсько-Литовської держави, Потоцький звертав особливу увагу короля на небезпеку зближення козаків із татарами, виходу бунтівників «на волості», де їхня чисельність швидко зросла б до 100 тис. чоловік і тоді «вистачило б справ із цими свавільцями». Словом, М. Потоцький твердо стояв на своїх позиціях рішуче «вгамувати» запорожців. Він запланував похід на Запорожжя в першій половині квітня 1648 р. (після святкування 2 квітня Великодня, коли в степах підросла б трава для коней і підсохли ґрунтові шляхи). М. Потоцький поділив своє військо на дві частини (від чого застерігав київський воєвода Адам Кисіль); реєстрові козаки після присягання на вірність короні мали вирушити на Запорожжя Дніпром, а польські жовніри – суходолом.

Тим часом у козацькому таборі кількість повстанців зростала, хоча і повільно, і вже у квітні їх нараховувалось до п'яти тисяч чоловік. Б. Хмельницькому вдалося заручитися підтримкою у

війні з боку кримського хана Іслам-Гірея. Гетьман також вів активну роботу по залученню на свою сторону реєстровців (яких у польському війську нараховувалось до шести тисяч). Агітація, яку за його дорученням проводили полковники Півторакожух, Джеджалій, Топига, Кривуля, йшла в основному успішно, хоча частина старшини (особливо полкової) вороже ставилася до повстанців або вагалася. Але вже в середині квітня з ними була досягнута домовленість, що із початком воєнних дій реєстровці перейдуть на бік Хмельницького.

Дочекавшись підходу 3—4-тисячного загону Тугай-бея, а також з'ясувавши у загальних рисах стратегічні задуми М. Потоцького, Хмельницький вирішив не чекати приходу на Запорожжя коронної армії, а вийти їй назустріч й одразу ж захопити ініціативу. На відміну від своїх попередників – козацьких полководців, котрі полюбляли оборонну тактику, Хмельницький був беззастережним прихильником наступальної стратегії і за кожної зручної нагоди не вагався атакувати ворога.

Коронний гетьман, організовуючи боротьбу проти Б. Хмельницького, керувався своїм досвідом боротьби проти повсталих козаків у 1630-ті рр., винісши тверде переконання: козаки швидко зводять майже неприступні укріплення й надзвичайно хоробро захищаються в них, однак, не маючи добре підготовленої кінноти, рідко наважуються атакувати й за першої ж невдачі знову переходять до оборони. Виходячи з цього, він, нагадаємо, задумав поділити свої сили і спочатку кинути на Запорожжя близько 3—3,5 тис. жовнірів і 6 козацьких полків, які присягнули королю. Загальне керівництво цим з'єднанням мав здійснювати 26-річний син коронного гетьмана Стефан Потоцький. 4 козацьких полки (Чигиринський, Черкаський, Корсунський і Канівський) на чолі з Іваном Барабашем та Ілляшем Караїмовичем повинні були йти на човнах Дніпром, два інших – Переяславський і Білоцерківський (командир – Яцек Шемберк) одержали наказ діяти разом з польськими коргвами та просуватися суходолом. Таким чином планувалося узгодженими діями кінноти, піхоти, артилерії та флоту знищити центр повстання з його опорними пунктами на дніпровських островах. Через деякий час услід за цими частинами мав виступити з головними силами сам коронний гетьман.

З точки зору військової тактики, все це було задумано непогано. Якби Хмельницький чекав на ворога у своєму таборі, він був би там повністю блокований, відрізаний від обох берегів Дніпра і знищений. У разі, коли б Хмельницький залишив Запорожжя, шлях йому заступив би Стефан Потоцький (за допомогою реєстровців, які мали прибути Дніпром); у крайньому

випадку, не спромігшись здолати супротивника, Стефан окопався б і затримав його до підходу батька. Тоді коронний гетьман ризикував би долею кампанії лише у разі переходу реєстровців на бік повстанців. (Не виключено, що, не дуже довіряючи їм і прагнучи не допустити їхньої чисельної переваги над жовнірами, М. Потоцький якраз і розподілив свій авангард на дві частини.) Відправивши в похід 11 квітня 1648 р. Стефана, коронний гетьман сам залишився очікувати на підхід загонів польських і українських магнатів, і насамперед І. Вишневецького.

Отримавши точні відомості про виступ С. Потоцького, Хмельницький 16 квітня на чолі козацьких і татарських полків вирушив назустріч королівському війську. Щоб уникнути несподіваного зіткнення з ворогом і вчасно отримувати про нього інформацію, гетьман розіслав урізнобіч рухливі роз'їзди.

Тим часом С Потоцький надвечір у вівторок 18 квітня 1648 р. зупинився в урочищі Княжі Байраки. Ранком наступного дня польський табір подався до р. Жовті Води, переправився на її лівий берег і зупинився біля озерець і боліт. Сюди ж наближався Хмельницький. Татарський авангард розгромив на р. Саксагань польський роз'їзд і, переслідуючи жовнірів, з'явився неподалік від обозу С Потоцького та Я. Шемберка. Поява татар виявилася цілковитою несподіванкою для них – жовніри якраз безтурботно розпрягали коней. Татари без особливих труднощів захопили флангову польську охорону. Послані С. Потоцьким три корогви нічого не змогли вдіяти й поспіхом відступили до обозу. Їм на допомогу вирушили ще три корогви, але й вони не зупинили ординців і змушені були повернутися до табору. Від захопленого в полон татарина довідалися, що у війську Хмельницького перебуває 12 тис. кримчаків, а незабаром прибуде ще більше. Тоді Потоцький і Шемберк наказали жовнірам окопуватися, «укріплювати обоз міцним шанцем». Отримавши від татарського роз'їзду відомості про місцеперебування ворожого обозу, Хмельницький поспішив туди.

Незабаром козацькі полки під захистом табору, побудованого з возів, зупинилися неподалік польського обозу. Не гаючи часу, Хмельницький почав шукати зв'язків із реєстровими козаками, котрі обіцяли перейти на його бік (повстанці гукали до них, щоб вони «від ляхів відступили»), але разом із тим готувався до штурму ворожих позицій. Штурм відбувся 20 квітня й закінчився невдачею. В ніч на 21 квітня козаки зробили підкопи під шанці польського обозу, та вранці жовніри вибили їх із найближчих окопів (одразу ж засипавши їх), захопили гарматку та частину військових припасів. Від цього часу боротьба набула затяжного характеру. Це дуже турбувало Хмельницького, оскільки ніхто не

міг гарантувати, що всі реєстрові козаки, які пливли Дніпром, приєднаються до повстанців. Хвилювала також небезпека підходу основних сил коронного війська на чолі з М. Потоцьким. Отже, треба було докласти максимум зусиль для того, щоб привернути на свій бік реєстровців дніпровської флотилії. Діяльність прибічників Хмельницького серед реєстровців увінчалася успіхом. Чотири полки реєстровців підняли повстання, убили полковників Барабаша та Караїмовича, обрали старшим Джеджалія й заявили про перехід на бік повстанців (до них приєдналася «німецька» піхота, набрана з українських і польських селян). У другій половині дня 2 травня 1648 р. вони прибули до Жовтих Вод, привітали гетьмана мушкетними пострілами й увійшли в його табір.

Таким чином, план Хмельницького – об'єднати всіх реєстрових козаків під своєю орудою – був блискуче втілений у життя. Тепер чисельність козацько-татарського війська становила 13—15 тис. чоловік. Становище польського війська ускладнилося. Стефан Потоцький удався до переговорів.

Отримавши звістку про скрутне становище свого сина, М. Потоцький вирушив йому на допомогу. Але активність його дій стримувала інформація про присутність на боці Б. Хмельницького 30—40-тисячної орди. Прагнучи убезпечити землі королівства від спустошливого татарського нападу, коронний гетьман не поспішив направити частину війська на виручку Стефану, що врешті-решт згубно вплинуло на всю його каральну операцію. 2 травня він одержав звістку про повстання реєстрових козаків, які приєдналися до Хмельницького. Ця новина справила найгнітючіше враження на командний склад коронного війська. У цій ситуації коронний гетьман М. Потоцький переживав, мабуть, найтяжчі дні у своєму житті: з одного боку, прагнув допомогти синові, з іншого – не наважувався з 5—7 тис. жовнірів вирушати в похід, побоюючись повторення Цецорської історії. Крім того, більшість його офіцерів не схвалювали плану наступу на Жовті Води до обложеної армії. Після тривалих вагань Потоцький вирішив не йти на допомогу, а повернутися до Черкас і очікувати на підмогу (зокрема, на підхід Вишневецького). У нього ще жевріла надія, що син під прикриттям табору прорве оточення та з'єднається з ним.

Тим часом драма під Жовтими Водами швидко йшла до своєї розв'язки. Переговори, розпочаті 3 травня, завершилися згодою Стефана Потоцького та Шемберка віддати гармати (до яких усе одно вже не було пороху), а також козацькі клейноди. Зі свого боку Хмельницький дав слово забезпечити вільний відступ польського обозу до Крилова. Але спроба поляків порозумітися з

татарами успіху не мала. Хан наполягав на штурмі польських позицій. Зав'язалася жорстока битва, що тривала до вечора. Козаки змусили жовнірів, очолюваних Шемберком, залишити шанці та захопили королівський прапор. С. Потоцький вирішив зробити відчайдушну спробу прорватися під захистом табору «на волость». Коли засутеніло, він пішов у прорив. Тугай-бей прагнув захопити всю здобич, тож почав переслідувати польський табір, не повідомивши козаків. Однак жовніри мужньо відбивали всі приступи татар і протягом ночі пройшли дві милі. Нарешті, коли вони вже майже минали Княжі Байраки, Тугай-бей запросив допомоги запорожців. Хмельницький прибув негайно, і в одній із балок польський обоз було оточено. Розпочався штурм, під час якого, за даними хроніки львів'янина Яна Томаша Юзефовича, пішов сильний дощ, який «замочив порох» жовнірам. Скориставшись із цього, козаки й татари зламали їхній опір і вдерлися до табору. Розгром був повним. Майже всі жовніри або загинули, або потрапили в полон. Стефан Потоцький дістав смертельну рану й незабаром помер.

Так Богдан Хмельницький одержав першу велику перемогу в історії Національно-визвольної війни. Набутий досвід показав, що для успішної боротьби потрібно мати сильну кінноту та артилерію, а також те, що найслабшою рисою польських жовнірів є їхнє невміння боронити свій табір під час маршу.

Не гаючи часу, козацький ватажок вирішив завдати удару по армії М. Потоцького. Щоб перешкодити або хоча б затримати прибуття підрозділів Вишневецького на Правобережжя й таким чином не допустити їхнього об'єднання з полками коронного гетьмана, Хмельницький розіслав загони з наказом знищувати човни та пороми на переправах через Дніпро. На всьому шляху просування повстанського війська до нього вливалися селяни та міщани (лише з Чигирина, Крилова та інших міст і сіл – близько 2 тис. чоловік).

Довідавшись про поразку під Жовтими Водами, М. Потоцький зважив на співвідношення сил – його та Хмельницького – й запропонував відступити до Білої Церкви, де можна було б сподіватися на підхід допоміжних сил. 12 травня 1648 р. польське військо зупинилося обозом за Корсунем (під фільварками на березі Росі).

14 травня М. Потоцький отримав звістку про наближення козацько-татарського війська і що вже надвечір слід чекати його нападу. Розлютившись, Потоцький віддав Корсунь «на здобич» жовнірам і водночас наказав копати шанці з трьох боків табору (з четвертого боку його захищав старий вал, який лише трохи поправили).

Хмельницький прагнув не допустити свого ворога в центральні райони України, де, заховавшись у вигідному для оборони місці, той міг би дочекатися підкріплень і контратакувати повстанців. Довідавшись про місцезнаходження коронного гетьмана, Богдан послав наперед полк Кривоноса та частину татар із наказом затримати супротивника до підходу основних сил козацько-татарського війська. Досвідчений полковник діяв настільки ж рішуче, наскільки винахідливо: за його задумом, козаки мали зненацька відігнати від польського обозу коней. Уже ввечері 14 травня диверсійний загін Кривоноса був за Россю, в тилу Потоцького, де той не виставив охорони й лише завдяки випадковості (коней чомусь не пустили на пасовище) не втратив своєї кавалерії. На світанку з'явилася козацька кіннота, вбрана в білі свити, потім – татарські чамбули, які почали переправлятися через Рось і скупчуватися в Корсуні. Тоді М. Потоцький наказав запалити фільварки. Вогонь швидко перекинувся на будівлі, й незабаром увесь Корсунь вигорів, за винятком замку та церкви.

Максим Кривоніс не мав наміру атакувати ворожі позиції – він лише прагнув за допомогою невеликих підрозділів, котрі наближалися до польського табору, якомога більше довідатися про його укріплення та чисельність живої сили. Водночас він направив частину своїх людей у район Стеблева, щоб загатити Рось (згодом, як помітили жовніри, вода в річці почала різко спадати). Потоцький розмістив у 5 шанцях драгунів і піхоту, а також розставив наявні 12 гармат; кіннота зайняла вигідні позиції перед шанцями для атаки. Розпочалися сутички з татарами. І хоча польські офіцери вимагали від М. Потоцького наступати, проте останній відмовлявся через те, що, по-перше, не бажає наражати на небезпеку всю Річ Посполиту, а по-друге, сьогодні понеділок, а йому протягом усього життя в цей день ніколи не щастило.

Пополудні з'явився зі своїми основними силами Тугай-бей. Не звертаючи уваги на щільний гарматний вогонь супротивника, він спокійно провів татар повз його позиції. Це, звісно, була демонстрація сили й упевненості в собі. Надвечір, повертаючись до коша, він знову пройшов неподалік польських шанців. Між татарами та поляками розпочалися двобої. У цей же час активізувалися козаки, від яких, за спогадами шляхтича Сєраковського, «довелося захищатися до самої ночі».

Дещо пізніше за Тугай-бея на місце битви, що назрівала, прибув обозом і Хмельницький. Спосіб дій козаків і татар засвідчував: гетьман дуже старанно й завбачливо готувався до рішучого наступу, і це не могло не викликати занепокоєння в керівництва польського війська.

Для вироблення плану подальших дій М. Потоцький скликав раду офіцерів. Вирішили відступати на Богуслав табором, коней сховати в його середину й захищатися пішо. Потоцький наказав покинути найважчі вози та взяти із собою корогвам, які мали по 100 коней, не більше 25 возів, по 60 коней – 18, а по 50 коней – 15 возів. Уже над ранок табір, вишикуваний у вісім рядів, був готовий до рейду.

Хмельницький уважно стежив за діями коронного гетьмана і незабаром отримав відомості про його намір відступити до Богуслава (здобути їх було не дуже важко, бо вже вночі всі в польському обозі знали, куди мають невдовзі вирушати, про що й розповів запорозькому гетьманові схоплений козаками жовнір). Богдан вирішив ударити по ворогові на його марші й обрав для цього надзвичайно вдале місце – Горохову Діброву (Круту Балку) – глибоку балку на лівому боці Росі (8—10 верст від Корсуня), що її на шляху до Богуслава поляки не могли обминути. Вночі туди пішов Кривоніс із піхотою й десятьма гарматами: він мав перекопати дорогу, а з боків зробити шанці, де поставити гармати і розмістити стрільців. Помітивши перед світанком рух у ворожому таборі, Хмельницький наказав козакам і татарам вільно пропустити його (за словами одного з очевидців, поляки пройшли, й було «тихесенько з обох сторін»). Козацькі й татарські полки супроводжували ворожий табір із боків і позаду. Кілька разів зчинялася перестрілка. Близько опівдня, коли вся ця маса людей наблизилася до чагарників Горохової Діброви, Хмельницький направив туди козаків із гарматами. Вони обстріляли поляків із тилу й провели на них таку сильну атаку, що, за свідченням шляхтичів – учасників бою, «ледве наші витримали». Козаки й татари захопили чимало возів. Рятуючи ситуацію, Потоцький розпорядився стріляти з гармат. У запеклій битві обидві сторони зазнали відчутних утрат.

Подолавши першу небезпеку, жовніри ввійшли в балку, густо зарослу лісом і чагарником. Тепер вони, долаючи пагорби та яруги, просувалися під постійним обстрілом козаків і татар, від чого, як писав згодом шляхтич Криштоф Раєцький, «у нас трупи густіше почали падати». Гинули коні, було втрачено частину табору… Здавалося, що ляхи ось-ось проминуть це страшне місце. Вони наблизилися до пагорбів, між якими проходила широка (близько 3,5 км) і глибока балка. Однак коли почали її переходити, з'ясувалося: шлях перекопано глибокими ровами й перекрито завалениими деревами. Із боків дві інші долини теж були перекопані. Схил балки був таким урвистим, що під час спроб обійти перешкоду вози переверталися. Табір утратив свій порядок. І ось у цю мить за наказом Хмельницького спереду і з

боків по супротивнику вдарили з гармат і самопалів козаки Кривоноса, які перебували в заздалегідь викопаних шанцях. А з тилу спантеличеного ворога атакували козаки самого Хмельницького й татари Тугай-бея… Потоцький і Калиновський намагалися організувати оборону, та дарма – повстанці й татари вже були всередині табору. В шаленій битві Потоцький рубався як простий солдат і дістав три шабельних удари в голову, але міцний шолом урятував йому життя. Обеззброєний, він швидко потрапив у полон. Довше за всіх відбивався Калиновський, який зібрав навколо себе 600 драгунів і 200 угорських піхотинців. Майже всі вони загинули, а сам польний гетьман був поранений козацькою кулею в лікоть руки, а татарською шаблею – в голову. Нарешті й він опинився в руках переможців. Близько другої-третьої години дня польська армія припинила своє існування. Переважна більшість жовнірів загинули, інших забрали в полон. Лише кількасот їх утекли з пастки, влаштованої Хмельницьким, та й вони незабаром були винищені навколишніми селянами та міщанами.

Окрилений перемогами, Богдан мав намір продовжувати наступ у центральні райони України. Запорозький гетьман і перекопський бей рушили на Білу Церкву. На шляху їхнього просування мешканці навколишніх міст і сіл із великою радістю вітали переможця, виходячи йому назустріч із прапорами й музикою, благословляючи його, називаючи «своїм визволителем і рятівником віри». Вони також масово вливалися до лав козацького війська, чисельність якого на час прибуття до Білої Церкви зросла вже до 30 тис. чоловік.

Прагнучи реваншу, більшість польської шляхти та жовнірів не підтримували ідеї переговорів з козаками, а гуртувалися для продовження боротьби. На початку вересня польське військо налічувало вже близько 36—40 тис. шляхтичів і жовнірів «при вогні і залізі» та мало 80—90 гармат. Не забудьмо також про 40—50 тис. шляхетських слуг і осіб обозової служби, – озброєні вогнепальною та холодною зброєю, вони разом зі своїми панами брали участь у боях. В обозі налічувалося 50—100 тис. возів (збираючись у похід, найбідніший шляхтич брав із собою два селянські вози, трьох-чотирьох коней, двох слуг). Таким чином, загальна чисельність польського війська становила 76—90 тис. чоловік.

Козацтво також прагнуло подальшої боротьби. Спостерігаючи за військовими приготуваннями польського війська, враховуючи настрої у козацькому війську, Б. Хмельницький розпочав активну підготовку до битви. Ситуація сприяла українському керманичу: відпала загроза вступу у війну росіян на боці поляків; відбулася

зміна влади у Стамбулі і новий візир рішучіше був налаштований проти Польщі; загострилася боротьба за владу і в самій Польщі між братами Яном Казимиром і Каролем Фердінандом (Ян Казимир підтримував ідею замирення з козаками, тоді як Кароль Фердінанд виявляв себе запеклим ворогом козацтва).

Враховуючи високі бойові якості польської кінноти, Богдан почав шукати таке поле майбутнього бою, характер місцевості якого звів би їх нанівець і водночас зміцнював боєздатність українського війська, чисельність якого не перевищувала 100—110 тис. чоловік, причому лише 60—70 тис. були озброєні належним чином, а решту становили «селяни від плуга», озброєні палицями. Розвідники знайшли найсприятливішу для цього місцевість на південний схід від Старокостянтинова, поблизу м. Пилявці на берегах повільної річки Пиляви, що перетинала невелику болотисту рівнину, котра переходила у вкриті чагарниками пагорби, між якими траплялися невеличкі заболочені ставки. Саме тут наприкінці серпня 1648 р. козацькі полки зайняли вихідні позиції. Основні сили гетьман розмістив на правому березі річки, а на протилежному – полки Кривоноса. Їх з'єднувала вузька гребля через річку, яку Хмельницький наказав зміцнити двома укріпленнями з гарматами та шанцями. Щоб утруднити наступ ворога, він розпорядився перекопати найближчі пагорби та долини, частину сіножатей залити водою, а в хащах розмістити підрозділи піхоти. Зайнявши рівнину, українське військо залишило полякам пагорби та долини.

Щоб позбавити ворога інформації про становище у своєму війську, Б. Хмельницький запровадив в обозі сувору дисципліну. Гетьман очікував також на підхід кримських татар, назустріч яким послав козаків із табунами коней.

Зайнявши вигідну позицію, гетьманові будь-що потрібно було заманити сюди польську армію. З цією метою він зробив вигляд, нібито хоче закріпитися в районі Старокостянтинова. Виряджені ним кілька тисяч козаків спочатку зайняли Красилів, а потім відійшли до Старокостянтинова та почали там укріплюватися. Захоплені 2 вересня жовнірами шість козаків повідомили регіментарів про намір Хмельницького підійти з військом до міста й узяти під контроль переправу через Случ під Росолівцями.

Це стурбувало поляків, бо лише тут можна було форсувати річку для наступу на Старокостянтинів. До того ж вони отримали інформацію про бажання тисячі «досвідчених» (реєстрових) козаків перейти на бік супротивника.

Виходячи з одержаної інформації, регіментарі вирішили зайняти Старокостянтинів. Ранком 3 вересня їхнє військо рушило в похід. Надвечір воно стало обозом на Корчівському полі.

Наступного дня близько 5 тис. жовнірів із шістьма гарматами на чолі з О. Конєцпольським і М. Остророгом подалися до переправи, але вона була вільною від козацької охорони. Коли до них підійшов

І. Вишневецький, вони провели спільну нараду, на якій вирішили атакувати Старокостянтинів. Конєцпольський і Вишневецький зав'язали під стінами міста бій із козаками. Пізнього вечора Конєцпольський і Вишневецький відступили до свого обозу. Лише після відступу вночі Д. Нечая до табору Хмельницького полякам удалося зайняти місто.

Серед польських проводирів не було єдності щодо подальшого плану дій. Одні виступали за розташування армії в таборі за містом й очікування на прихід козаків, їхні супротивники вимагали негайно атакувати козаків, щоб «загнати їх за Дніпро» і не допустити їхнього з'єднання з татарами. Під тиском шляхти було вирішено виступати в похід. 8 вересня 1648 р., в суботу, польське військо зупинилося за півмилі від козацького табору. Польський табір розкинувся мінімум на 7,5—8 км.

Від розвідників і захоплених «язиків» Б. Хмельницький довідався про приблизну чисельність жовнірів польського війська. Виявилося: керована ним армія переважала сили противника на 20—30 тис. чоловік, однак різко поступалася в озброєнні (адже 40—50 тис. повстанців не мали ні холодної, ні вогнепальної зброї). Крім цього, доки не підійшла орда, в його розпорядженні не було кінноти, яка могла б зійтися у відкритому бою з польськими вершниками.

Виходячи з таких реалій, Хмельницький обрав єдино правильну у своєму становищі тактику активної оборони табору, щоб вимотати сили ворога та, дочекавшись підходу татар, завдати потужного контрудару.

Настав понеділок 11 вересня 1648 р. Богдан Хмельницький очікував на атаку ворога. Її, дещо несподівано, із власної ініціативи, розпочав Я. Тишкевич, кинувши кілька сотень жовнірів на штурм греблі через Ікву. Козаки спочатку відступили, а потім контратакували й вибили нападників із захоплених ними шанців. Побоюючись за моральний дух свого війська, реґіментарі вирішили будь-що оволодіти цією переправою. Заславський направив туди кількасот драгунів, а потім – підрозділи німецької піхоти Осинського. Бій спалахнув із новою силою. Відступивши та перегрупувавши сили, козаки завдали сильного удару, й жовніри, залишивши на полі бою понад 200 трупів, поспішно відступили.

Переконавшись, що лобові атаки зазнають невдачі, реґіментарі вирішили провести комбіновану операцію, кинувши в

тил козакам кілька полків кінноти та корогви рейтарів. Через великі болота вони подолали майже 15 км і нарешті дісталися мети. Їхня поява була несподіванкою для гетьмана. Послані ним підрозділи кінноти були швидко розсіяні, й польські корогви першими досягли козацьких шанців на переправі. Після запеклого бою козаки, залишивши кілька гармат, прорвалися з оточення до свого табору. Через півгодини після здобуття переправи реґіментарі поставили тут кілька тисяч жовнірів і шість гармат. Цього ж дня тривали бої й біля табору Максима Кривоноса.

Утрата переправи була хоча й не дуже дошкульною, та все ж невдачею українського війська, бо погіршувала зв'язок між полками Хмельницького й Кривоноса, а також відкривала полякам доступ до табору гетьмана.

Наступного дня Хмельницький виправляв свої прорахунки. Насамперед він послав козацькі підрозділи до боліт і мілкого озера, де напередодні вдалося переправитися жовнірам. Спереду й позаду табору були викопані глибокі рови, щоб убезпечити себе від раптового нападу польської кінноти. Очевидно, перед полуднем Богданові стало відомо про наближення 5 тис. буджацьких татар. У війську навмисно була пущена чутка про підхід кримської орди. А вже з обіду до рук жовнірів потрапив священик, який на тортурах повідомив, що наближаються кілька десятків тисяч татар. Коли перед заходом сонця татарський загін прибув до козацького табору, гетьман зустрів їх під залпи гармат, самопалів і вигуки «татари». Ця невелика хитрість досягла своєї мети. За словами галицького стольника Андрія Московського, жовніри від цього звукового ефекту «жахливо перелякалися».

На ранок козацькі й татарські колони зайняли вихідні позиції для атаки. За свідченням С. Твардовського, Хмельницький, щоб «напустити страху нам в очі», переодягнув частину козаків на татар.

Тим часом почалася заміна жовнірських підрозділів на переправі. Помітивши це, Хмельницький наказав ударити по греблі, підбадьорюючи козаків закликом: «За віру, молодці, за віру!» Попереду наступала піхота, фланги якої прикривали кінні полки козаків і татар. Поляки зазнали нищівного розгрому, мало кому з них пощастило втекти. Козаки оволоділи всіма шанцями та гарматами, покинутими втікачами. У той час, коли розпочався бій за переправу, реґіментарі шикували своє військо, в якому не було порядку, «бо що панок, то хотів бути гетьманом», і не там «панок» ставав, де йому наказували, а де хотів. Усупереч наказу реґіментарів, корогви полку Киселя «без шику, без порядку» почали сутички з татарами, що з'явилися на лівому березі Ікви. До бою втяглися й інші корогви. Їм на допомогу з'явилися полки

Конецпольського, Вишневецького та ін. Спалахнула запекла битва, що точилася кілька годин без відчутної переваги якоїсь із сторін. Потім гору почали брати козаки й татари. Водночас жорстока січа відбувалася біля табору Кривоноса, який теж перемагав. З обіду польське військо охопили панічні настрої, й на полі бою залишилася ледве половина жовнірів.

Надвечір із польського табору вже від'їжджали вози сандомирського воєводи, краківських воєводичів та О. Конєцпольського.

Коли ж надійшли повідомлення, що козаки з татарами вийшли в тил польській армії, її керівники остаточно втратили голову. Військові комісари сказали Заславському, що кіннота повинна відходити одночасно з обозом, бо «краще втратити вози і майно, ніж загинути всій Республіці й цвітові вітчизни нашої». Не очікуючи на збір усього війська, воєначальники найняли в провідники слугу брацлавського старости Байбузу й покинули поле бою.

Коли вночі рядові жовніри довідалися про наступальні дії козацьких полків і татар, а також про залишення їх воєначальниками, це викликало в них страшенну паніку. За словами Твардовського, «важко описати ганьбу цієї ночі», коли бійці кидали зброю, хапалися на коней і намагалися якнайшвидше втекти, не дбаючи про поранених і хворих. На шляху до Старокостянтинова, як писав один із утікачів, жовніри «скидали один одного з коней» і «ламали собі шиї».

Довідавшись про залишення жовнірами обозу, Хмельницький не відразу повірив у перемогу. Спершу він подумав, що регіментарі готують пастку та навмисне відводять війська, аби заманити козаків і татар до табору, а потім оточити й знищити. Тому для з'ясування ситуації він розпорядився на деякий час припинити наступальні операції. І лише через години, коли стало ясно, що жовніри таки втікають із поля бою, гетьман наказав зайняти ворожий обоз і почати переслідування ворога до Старокостянтинова. До рук козаків потрапили десятки тисяч возів, 92 гармати та велика позолочена й обсипана коштовним камінням гетьманська булава Заславського. За свідченням деяких джерел, вартість трофеїв перевищувала 7 млн злотих, але ганьба, якої зазнала Річ Посполита, оцінювалася набагато більше.

Перемога українського війська була повною. Вона струснула всю Польсько-Литовську державу. Шляхта почала масово тікати за Віслу, до Торуня й Гданська. А Богдан Хмельницький уже 15 вересня вирушив із табором до Старокостянтинова. Ранком наступного дня козацькі полки розпочали штурм Старокостянтинова, де зачинилося близько 1 тис. німецьких

піхотинців. Майже всі вони були знищені. Після цього гетьман відправив частину захопленої здобичі та гармат за Дніпро.

Зрозуміло, що перед гетьманським урядом гостро постало питання вироблення плану наступних дій. Уперше в історії не лише Національно-визвольної війни, а й України в цілому виникли сприятливі умови для визволення з-під іноземного гноблення всіх земель українського народу та об'єднання їх у межах єдиної незалежної держави.

На кінець 1648 р. внаслідок вирішальних перемог козацьких військ під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями величезна територія України, від Запорозької Січі на півдні до Стародуба і Новгорода-Сіверського на півночі, була звільнена від польського панування. Королівська адміністрація ліквідовувалась також на Правобережній Україні та в Галичині. За цих обставин на перше місце висунулося питання про створення нових органів влади. В основу перетворень, що здійснювалися на Україні, було покладено традиції Запорозької Січі. Вся територія звільнених українських земель розділялася на полки й сотні, які одночасно ставали й адміністративними, і військовими одиницями. Формально вся повнота влади належала загальновійськовій раді. Але з часом, у міру зміцнення влади козацької старшини, всі головні питання життя Війська Запорозького, як правило, почала розв'язувати більш вузька старшинська рада. В її компетенцію входили військово-політичні питання, здійснення адміністративних перетворень, ведення господарських справ, зовнішньополітичні відносини.

В Україні поступово утворилася своєрідна ієрархія військово-адміністративної влади у складі генерального обозного, судді, осавула, писаря, бунчужного і хорунжого. На місцях прерогатива вирішення тих чи інших питань належала полковникам. Увінчувала цю піраміду посада гетьмана.

Варто підкреслити, що він зосереджував у своїх руках необмежену владу. Про це збереглося немало свідчень. Альберто Віміна, наприклад, називає Б. Хмельницького «справжнім государем». Усвідомлював своє особливе становище і сам гетьман. У 1649 р. російським послам він говорив: «Повелінням Божим останньому серед людей мені велено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні сій начальником бути і над ляхами і над Литвою перемогу мати». Послам Речі Посполитої Киселю і Смяровському він прямо заявив у січні 1649 р., що є «єдиновластителем і самодержцем Русі». Цікаво, що ці нові тенденції у функціонуванні державного апарату добре бачили і маси рядового козацтва. «Хмельницький ні зі старшиною, ні з черню ніде не радиться. Сам і управляє з Виговським», – говорили

прості козаки.

Гетьман був главою й правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандувачем, скликав ради, відав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. було введено посаду гетьманського підскарбія, який контролював прибутки та видатки військової скарбниці. Поповнення державної скарбниці здійснювали із чотирьох основних джерел: із земельного фонду, з прикордонного торгового мита, з доходів від промислів і торгівлі та з податків.

Академік В. Смолій підкреслив одну деталь, характерну для Б. Хмельницького як політика: гетьман добре орієнтувався в етнічній ситуації, яка існувала тоді в Україні, де жили представники різних народностей і віросповідань. Його політична лінія в цьому непростому питанні відрізнялася великим тактом і терпимістю. Так, щодо католиків, які прихильно ставилися до повстанців, не чинилось ніяких репресій. Відомо також, що у зверненні до польського селянства (1651) гетьман обіцяв «звільнити… всіх від повинностей і робіт». У подальшому він заявляв, що «непристойна і тяжка справа, коли хто силує неохочих до своєї віри».

(Від редакції. Слід зазначити, що історія Хмельниччини мала і трагічні сторінки. Так, після перших перемог при Жовтих Водах та під Корсунем загони селян та міських жителів свій соціальний гнів часто-густо спрямовували проти пересічних представників польського та єврейського населення. Брали в цьому участь і козаки (загони М. Кривоноса, І. Ганжі та ін.). Ці жорстокі та кровопролитні прояви народного гніву не могли не нести за собою тисячі жертв. Єдиного погляду на роль Богдана Хмельницького в цих подіях немає. Одні дослідники стверджують, що він, знаючи про масштаби кровопролить, намагався зупинити цю трагедію. Деякі джерела свідчать про гострі суперечки та конфлікти між гетьманом та М. Кривоносом і навіть про те, що гетьман мав намір судити останнього за жорстокі дії по відношенню до польського та єврейського населення. Деякі інші дослідники напряму звинувачують гетьмана у непротидії цим спалахам народного насильства.)

Отже, Б. Хмельницький стояв біля джерел створення Української держави, якій були властиві свої етнічні риси. Безумовно, гетьману слід було подолати значні труднощі, перш ніж він відійшов від традиційних поглядів «козацького автономізму» до ідеї створення незалежної власної держави.

Реалізована у вигляді стрункої системи органів влади, господарських, фінансових, політичних і судових атрибутів, вона показала життєздатність і великі перспективи для свого розвитку.

Своєрідним гарантом успішної розбудови Української держави стала національна армія. Вона сформувалася і зросла на організаційних принципах Запорозької Січі. Її ядро становило реєстрове та запорозьке козацтво, навколо якого об'єдналося повстале («покозачене») селянство та міське населення. Під час боротьби талановитими воєначальниками виявили себе полковники. Армія формувалася із добровольців і у вирішальні моменти національно-визвольних змагань її чисельність сягала 100—150 тис. осіб.

На спільній платформі боротьби проти панування Речі Посполитої і національно-релігійного гноблення об'єдналися різні соціальні верстви – козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство і, безперечно, міщани, селянство і рядове козацтво. Це був соціально неоднорідний табір, усередині якого існували гострі суперечності, котрі часто-густо виливалися у прямі конфлікти. Заслуга Б. Хмельницького полягала в тому, що за найскладніших внутрішньо– і зовнішньополітичних обставин він зумів підтримувати відносну стабільність і в інтересах загальнонародної справи не допустив розколу повстанської армії на протиборствуючі угруповання.

Існували також суперечності й усередині козацької старшини – панівного на той час стану. Частина представників гетьманської адміністрації, в першу чергу вихідці із шляхти (І. Виговський, П. Тетеря та ін.), прагнули до швидкого збагачення, придбання земель й залежних селян. Інша група обстоювала в цих питаннях радикальнішу позицію і не бажала допустити феодалізації козацької старшини, перетворення її на поміщиків та поновлення феодального землеволодіння у великих розмірах. Спираючись на збройну силу народу, М. Кривоніс, Д. Нечай та деякі інші полковники часто у розв'язанні соціальних питань ішли далі самого Б. Хмельницького.

На різних етапах Національно-визвольної війни гетьман проводив гнучку й диференційовану соціальну політику. У головному й визначальному питанні про землю він вважав, що необхідно зберегти дрібне церковне землеволодіння і не допустити відродження великих поміщицьких «латифундій». Не випадково протягом 1648—1653 рр. канцелярія Б. Хмельницького видала всього 17 універсалів, що підтверджували право шляхти на маєтки, і лише чотири універсали, згідно з якими вона наділялась новими землями. Козацька старшина за цей час не одержала жодного з таких універсалів. Результативність боротьби

козацьких мас була такою, що навіть у перші післявоєнні роки представники гетьманської адміністрації не могли скористатися наданими їм царським урядом грамотами на земельні володіння. Переяславський полковник П. Тетеря в 1657 р. просив чиновників Посольського приказу не розголошувати змісту цих грамот. «А толко де в войске про то сведают, – казав він, – что они писарь (І. Виговський. – *Авт.)* с товарыщи упросили себе у царского величества такие великие маетности, и их де всех тотчас побьют, а учнут говорить: они де всем войском царскому величеству служили и за него государя помирали, а маетности выпросили себе одни они писарь с товарыщи».

Не менш далекоглядну політику провадив гетьман стосовно селянства і покозаченого населення. Він добре розумів, що за умов безперервних воєнних дій з відбірними арміями Речі Посполитої єдино правильним буде шлях союзу козацтва із селянством. Тому не випадковими, а добре продуманими були його слова, сказані польським послам під час переговорів у Переяславі у лютому 1649 р.: «Выбью с лядской неволи народ весь русский… и поможет ми то чернь вся по Люблин и Краков, которой я не отступлюсь, бо то права рука нашая». Практична діяльність гетьмана свідчила, що це були не лише загальні декларації і малозначні заяви.

Тисячі селян у роки війни припинили виконувати феодальні повинності і перейшли в козацький стан. «Усе, що живо, – зазначає Самовидець[3], – поднялося в козацтво… Навет где в городах были и права Магдебурские, присяглые бурмистрове, и райцы свои уряди покидали, и бороды голили, и до того войска йшли».

«…ми при твоїй гідності всі будемо гинути…»

У 1649 р. Б. Хмельницький почав готувати козацьку армію до нової військової кампанії проти Речі Посполитої, здійснюючи успішну мобілізацію. У травні 1649 р. в околицях Києва було вже зібрано 30 полків.

Польський уряд також відновив свої приготування до наступу в Україну. Королю сподобався запропонований польним гетьманом Фірлеєм план кампанії: об'єднати польські й військові сили, переправивши останні в козацьку Україну через Прип'ять або Дніпро.

Наприкінці травня 1649 р., зірвавши умови перемир'я, польські війська розпочали свій наступ. Жовніри вогнем і мечем відновлювали в Україні старі порядки. Основні сили польського війська почали зосереджуватися під Старокостянтиновом. Поява Б. Хмельницького під Старокостянтиновом змусила поляків відступити до Збаража, потужної фортеці. Польського воєначальника турбувала відсутність інформації про плани козацького ватажка, а полонені «язики» відмовлялися давати потрібну інформацію, тоді як Хмельницький від полонених жовнірів довідався про досить невдале розташування польських військ. І тому він під час зустрічі з ханом вирішив негайно обрушитись на ляхів силами самої тільки кінноти, правильно розрахувавши, що польські воєначальники не наважаться виступити з військом назустріч, а чекатимуть в обозі, бо були певні, що «козаки без табору ходити не звикли», то українсько-татарське військо рухатиметься з обозом. 30 червня під Збаражем козацька й татарська кавалерія заскочила ворога зненацька. До рук наступаючих потрапило близько 4—6 тис. слуг та обозної челяді. Весь польський обоз був одразу ж оточений. Козаки атакували також позиції І. Вишневецького, який підійшов сюди пізніше та розташувався окремо. Після запеклого бою Вишневецький змушений був відступити до табору польного гетьмана.

Ознайомившись зі станом фортифікацій польського табору, Хмельницький зрозумів: без належної підготовки його не захопити. При цьому покладатися треба було лише на власні сили, бо татари не вміли штурмувати укріплені позиції. В ніч на 1 липня військова нарада козацьких і татарських командирів ухвалила «вести війну дуже повільно, тримати ворога у тривозі, звідусіль його оточити», постійно обстрілювати й таким чином

послаблювати його сили, чекати на закінчення в нього харчів і військових припасів і досягти врешті-решт перемоги. 1 липня наспів козацький обоз з артилерією, і Хмельницький наказав обстрілювати обложених із 30 гармат.

Спроби 3—4 липня 1649 р. штурмом оволодіти замком закінчилися для козаків невдачею. Польські керманичі спробували вести переговори з ханом і змусити його відмовитись від союзу з козаками, підкупляючи цінними подарунками. Переговори закінчилися для польської сторони цілковитою невдачею. Тим часом Б. Хмельницький продовжував облогу замку. Польський король Ян II Казимир, сформувавши нове військо, виступив на допомогу обложеним. Довідавшись про наближення короля, гетьман та хан, вирішили поспішити йому назустріч, полишивши частину війська для продовження облоги Збаража. 60 тис. козацького війська так тихо знялися з місця, що поляки нічого не помітили. Маючи від роз'їздів і розвідників дані щодо просування королівського війська, Хмельницький точно визначив його майбутній маршрут і вирішив зробити засідку, щоб атакувати противника на марші. Основні сили були зосереджені в лісах поблизу Озерної та Зборова, частина татар і козаків, яка повинна була вийти в тил королівському обозу, розташувалася неподалік Млинівець. При цьому гетьманові надавали велику допомогу жителі місцевих сіл і міст – вони, зокрема, пообіцяли сповістити умовним сигналом, що в районі Зборова Ян Казимир розпочинає переправу через р. Стрипа. Сигналом для атаки мав стати дзвін Зборівської церкви.

2 серпня король вирушив до Золочева й пізно ввечері зупинився біля нього. Не встигли жовніри розташуватися в обозі, як з'явилися татари і козаки. Сталося кілька збройних сутичок. Від одного з татарських «язиків» Ян Казимир довідався, що хан може піти на укладення угоди з Річчю Посполитою, однак лише в тому випадку, коли польський володар першим звернеться до нього з подібною пропозицією.

Наступного дня 20-тисячна ворожа армія покинула Золочів, прибула під Зборів і зупинилася табором на відпочинок. І коли 5 серпня почалося форсування Стрипи, почувши умовний сигнал церковного дзвону, Хмельницький та Іслам-Гірей вирішили розпочати атаку. За словами польського анонімного автора, гетьман «упав раптово, як вихор». Майже водночас удар наносився по авангарду й тилу королівського війська, щоб не дати йому часу оговтатися. Ян Казимир одразу ж збагнув страшну небезпеку, що нависла над його військом, і кинув на допомогу додаткові корогви. Однак вони зазнали цілковитої поразки. У кровопролитному бою полягло близько 1 тис. жовнірів та чимало

відомих шляхтичів. Останню мужню спробу затримати татар і козаків зробив Львівський полк, але його жовніри одразу ж «наче в матню впали» й швидко були розбиті. Загинуло щонайменше 200 шляхтичів. Частина обозу, яка не встигла переправитися, стала здобиччю переможців.

У цей же самий час Хмельницький та Іслам-Гірей розгортали полки для атаки позицій короля. Останній робив усе можливе, щоб підготувати своє військо до битви, виявляючи при цьому дивовижну холоднокровність і розсудливість. Завдяки йому нарешті вдалося вишикувати жовнірів у бойовий стрій, зміцнивши корогви підрозділами піхоти та драгунів. Командувати правим флангом було доручено подільському воєводі Станіславові Потоцькому, а лівим – краківському старості Єжи Любомирському. Водночас король розпорядився насипати вали та робити редути, але на завершення цих робіт просто не вистачило часу.

Передусім козаки й татари обрушилися на висунуті вперед корогви Корицького та відкинули їх, після чого атакували праве крило, однак, потрапивши під вогонь німецької піхоти, блискавично перекинулися на лівий фланг, де перебував Є. Оссолінський. Удар був небаченої сили. Жовніри не витримали й почали панічно відступати, намагаючись заховатися серед конопель на полях, не пам'ятаючи «ні про вітчизну, ні про короля». Переслідуючи їх, козаки й татари вдерлися до ворожого табору й швидко оволоділи його значною частиною. Настала критична хвилина бою. Король зібрав навколо себе рейтарів і дві корогви та наказав їм обстрілювати наступаючих козаків і татар. Йому на допомогу підійшли також окремі підрозділи німецької піхоти. Завдяки великій особистій мужності Яна Казимира, на думку королівського секретаря Московського, ситуацію було врятовано, а інакше «було б погано нам і нашій Вітчизні». Віддаючи належне поведінці короля, історики твердять, що саме припинення активних дій татар дозволило полякам уникнути жахливої катастрофи. Цей учинок Іслам-Гірея засвідчував його небажання допустити воєнний розгром Речі Посполитої, який би неминуче привів до утворення незалежної Української держави. У такий спосіб він натякав на можливість замирення Криму та Польщі. Як довели наступні події, король і канцлер добре зрозуміли його та не змарнували єдиного шансу на порятунок. Під вечір битва затихла. Українські й татарські полки відступили на кількасот метрів, а в півмилі вліво від польського табору попід лісом розташувалися намети гетьмана та хана.

Становище короля залишалося критичним. Він скликав нараду сенаторів з питання вироблення подальшого плану дій.

Після тривалої дискусії вирішили написати листа до хана. У ньому Ян Казимир нагадував татарському правителеві, що свого часу Володислав IV виявив до Іслам-Гірея милість, відпустивши з полону на волю, й зі свого боку запропонував ханові дружбу.

Перед ранком Іслам-Гірей послав відповідь королю, в якій дорікав йому за те, що той до цього часу не вирядив до нього хоча б одного посла й нізащо має його, «як людину, і державу мою». Водночас пропонував доручити переговори (з польського боку) канцлерові. При цьому Іслам-Гірей попередив Яна Казимира, що, поки не буде укладено перемир'я, він не може сповістити татар про мир, тож король «нехай робить, що в його силі».

Ранком наступного дня Хмельницький наказав своїм полкам наступати на Зборів і королівський обоз. Їх підтримали татари. Жовніри з величезними труднощами відбили всі атаки. Як засвідчив анонімний польський автор, опівдні козаки настільки рішуче нападали, що «двічі були в самому таборі». У середині дня король одержав згадуваний вище лист від хана. Ознайомившись із листом Іслам-Гірея, Ян Казимир не приховував своєї радості й одразу ж відписав йому, погоджуючись негайно послати свого канцлера на переговори з кримським візиром, а також закликаючи припинити «кровопролиття між нашими військами». Одержавши відповідь короля, хан розпорядився припинити наступ (Хмельницький, хотів він цього чи ні, змушений був із цим погодитися) на Зборів і польський табір.

7 серпня 1649 р. гетьман разом із візиром Сефер Кази-агою виїхав на зустріч з польським канцлером і повідомив його про свою згоду на переговори з питання укладення угоди. Можливо, при цьому він передав канцлерові вимоги Війська Запорозького. Уже до середини дня польська й татарська сторони дійшли згоди з усіх пунктів майбутнього договору, але козацького гетьмана фактично було усунуто від безпосередньої участі в переговорах між візиром та канцлером. Проте під час переговорів візир торкнувся й «козацького питання», поставивши вимогу, щоб Річ Посполита визнала 40-тисячний козацький реєстр і не заподіяла будь-якої шкоди козакам. Була досягнута домовленість, що протягом двох наступних годин козаки надішлють до короля посольство для подання своїх прохань.

У другій половині дня 7 серпня Хмельницький вирядив посольство до польського уряду. Ян Казимир прийняв послів, сидячи на троні на майдані посеред свого табору. Ознайомившись із вимогами Війська Запорозького та гетьманським листом, король повідомив про свою згоду прислати комісарів для обговорення умов угоди, а також про намір виявити до Війська Запорозького «милість і милосердя». Та перш за все

Хмельницький мав відвести козацькі полки й артилерію, яка продовжувала займати бойові позиції поряд із королівським табором. Не гаючи часу, українські та польські посли вночі виїхали до козацького табору. На світанку 8 серпня 1649 р. Хмельницький провів переговори з королівськими послами, які проходили у досить напруженій обстановці. Хмельницький прагнув обстоювати найголовніші вимоги Війська Запорозького: широку автономію для української державності у складі Речі Посполитої (зокрема, визначення західного кордону козацької республіки по р. Случ і далі по міста Старокостянтинів, Бар, Берлінці й до р. Дністер); необмеженість кількості реєстрових козаків; скасування унії тощо. Однак перед фактом практично вже укладеного ханом і королем договору володар України мусив піти на поступки. До вечора 8 серпня основні пункти договору були вже узгоджені з обох сторін. Хмельницький обіцяв прибути наступного дня у визначене місце для присягання королю.

Вранці 10 серпня 1649 р., після приїзду заручника, Богдан із сином Тимошем в супроводі сотні охоронців і старшин вирушив до польського табору. Всі були по-святковому вбрані й сиділи на чудових арабських конях. При в'їзді до табору їх зустрів київський воєвода Кисіль. Залишивши у відведеному їм місці основну частину козаків, гетьман із дванадцятьма козаками подався до королівського намету, над яким майорів прапор.

На білому скакуні Хмельницький мчав повз вишикувані польські війська. Поряд із ним у королівській кареті їхав Кисіль, а позаду нього – козаки. Воєвода щохвилини кричав гетьманові: «Прошу милостивого пана гетьмана їхати поряд карети!», але той наче не чув його. Ось яким його зустрів у королівському наметі сучасник: «На голові у Хмельницького була зелена шапка з оксамиту, що закривала вуха, з червоним шликом. Жупан у нього був атласний, кунтуш атласний із дрібними ґудзиками із срібла. Хмельницький дивився на землю, лише зрідка зводячи очі та поглядаючи на королівський прапор. Ті, хто його супроводжували, сиділи на конях прямо. Кисіль виліз тоді зі своєї каретки. Хмельницький теж зійшов з коня, закинув повід на сідло та сказав: «Панове молодці, залишіться». Він подав знак рукою, щоб двоє, троє, максимум п'ятеро із супроводжуючих його людей залишилися віддалік. Ішов Хмельницький не поряд із паном Киселем, а трохи збоку».

Під час зустрічі з королем гетьман поводився з великою гідністю. На слова Яна Казимира: «Досить тебе быти нам неприятелем; и до ласки нашей тебя припущаем и все вины твои тебе и всему Войску Запорожскому отдаем, и тебе то годитца нам и Речи Посполитой заплатить услугою своею», Богдан лаконічно

відповів: «Гаразд, королю, мовиш!» Загалом же «вежства де и учтивости никакие против тех его королевских речей в словесне и ни в чом не учинил». Коли король заговорив про відхід і розпуск українського війська, Хмельницький сухо зауважив: «Гаразд, милостивий королю». Зі свого боку Ян Казимир послав розпорядження Я. Радзивіллові припинити воєнні дії, бо з Військом Запорозьким укладено договір.

Після королівської аудієнції Хмельницький наказав своїм полкам повертатися до Збаража. Разом із ним вирушив туди й Іслам-Гірей (згідно з домовленістю з польським урядом, він мав одержати з обложених викуп). Водночас хан почав розсилати чамбули для захоплення ясиру.

12 серпня Хмельницький та Іслам-Гірей прибули до свого табору під Збаражем. Польські воєначальники погодилися виплатити татарам викуп у розмірі 40 тис. талерів, а до сплати остачі віддали татарам у заложники ротмістра Потоцького. У ніч на 13 серпня 1649 р. українська армія зняла облогу, а вдень жовніри почали виходити за вали, купляти харчі та коней у козаків. Останні щедро частували знайомих серед них хлібом, горілкою, яблуками.

Ранком 15 серпня 1649 р. козацький табір, вишикуваний у кілька десятків рядів, вирушив на південь України. За ним на чолі кінноти, під розгорнутими коругвами виступив гетьман. Українські полки повністю залишили місце своєї стоянки лише опівдні. Майже одночасно з ними почала відходити татарська орда. 16 серпня 1649 р. «нечувано виснажене» польське військо покинуло Збараж. Воєнна кампанія 1649 р. завершилася.

Укладаючи Зборівський договір, Б. Хмельницький, поставлений татарами у скрутну політичну ситуацію, виявив неабиякий хист політика і дипломата та зумів відстояти ряд принципових положень. Укладання договору засвідчувало зростаючу силу українського народу в його боротьбі за свої права, але й продемонструвало ще й неможливість остаточно звільнитися від іноземного поневолення.

Договір викликав хвилю обурення серед селянства і козацтва (у лютому 1650 р. спалахнуло навіть збройне повстання на чолі з Худолієм на Запорожжі). У цій ситуації Хмельницький вніс у соціальну політику козацької адміністрації певні корективи.

З одного боку, він рішуче придушив виступи, що спалахнули, суворо попередив брацлавського полковника Д. Нечая й усунув ніжинського полковника П. Шумейка. З іншого – документи не відзначають масових репресій, які б чинили гетьманські війська. Відомо також, що з листопада 1650 р. Б. Хмельницький уже не ставив за обов'язок селянам виконувати повинності на користь

феодалів, які поверталися. Це дало можливість дещо збити хвилю народних виступів.

Після укладання Зборівського договору настала перерва у воєнних діях між польськими та українськими силами, яка дала можливість Хмельницькому зосередити зусилля на розбудові української держави, підготовці до подальших військових дій.

На початку 1650-х рр. Б. Хмельницький з метою забезпечення якнайкращих зовнішньополітичних умов для боротьби з Польщею, продовжуючи політику воєнно-політичної ізоляції Речі Посполитої, намагався зав'язати стосунки з придунайськими країнами – Валахією, Трансільванією (Семигороддям) і особливо з Молдовою. Ще влітку 1648 р. гетьман робив спроби через посередництво турецького хана схилити васала Османської імперії молдовського господаря В. Лупула до встановлення добросусідських відносин з Гетьманщиною. Однак Лупул, намагаючись лавірувати між Туреччиною і Польщею, продовжував підтримувати тісні стосунки з польським урядом. За цих умов у серпні—вересні 1650 р. Хмельницький здійснює блискавичний похід у Молдову, залучивши до нього кримського хана Іслам-Гірея III. Для наступу гетьман зібрав велике військо (30—70 тис. чоловік). Похід було проведено так раптово і в такому швидкому темпі, що заскочив Лупула зненацька. Передові полки під командуванням Д. Нечая захопили молдовську столицю Ясси. Лупул підписав мирний договір, згідно з яким Україна і Молдова надавали одна одній взаємодопомогу.

Успіхи політики гетьмана та зміцнення могутності України розцінювалися у Варшаві як загроза інтересам Речі Посполитої. Зборівський договір сприймався як угода, що давала час для нетривалого перепочинку. Магнати Лівобережної України, які втратили свої володіння, заявляли, що угода з козаками досягнута за їхній рахунок, бо саме їхні землі опинилися під владою Б. Хмельницького. «Такого безчестя Короні Польській і Великому князівству Литовському ніколи не було», – заявляли вони.

Тому вже в кінці вересня 1650 р. польський уряд прийняв рішення продовжувати воєнні дії. Збройне протистояння між польськими та українськими військами розпочалося вже взимку 1651 р. На початку лютого польське військо, очолюване магнатом М. Калиновським, раптово з'явилося на Поділлі й напало на містечко Красне, де перебував полк Данила Нечая. 20 лютого в жорстокому й нерівному бою загинули всі козаки разом з Нечаєм. Польські війська зайняли прикордонні козацькі міста Шаргород, Чернівці, Ямпіль й оточили Вінницю. У місті був загін козаків на чолі з Іваном Богуном, який у боях за місто ще раз підтвердив

свою репутацію талановитого полководця. Залишивши частину війська у Вінниці, Богун разом з невеликим загоном ударив по ворогові й нав'язав противникові бій на тонкій кризі. Козаки почали раптовий відступ, заманюючи важку кінноту ворога на середину річки, де пробитий лід був притрушений сіном та снігом. Кілька тижнів вінничани відбивали польські штурми, поки не надійшла підмога. 19 березня під Липівцем передові полки армії Б. Хмельницького вдарили по польському війську, й воно було змушено відступити.

Щоб підірвати ворожий тил, Б. Хмельницький звернувся з універсалами до польських селян, закликаючи їх повстати проти кріпосництва. Повстання під проводом Костки Наперського охопило Велику Польщу, Люблінське воєводство, Мазовію та інші райони. Уряд кинув проти повстанців значні військові сили й придушив виступи. Костка Наперський та інші організатори повстання були страчені.

У травні 1651 р., не отримавши підтримки з боку старшини щодо продовження війни, гетьман Б.Хмельницький скликав чорну раду війська (чого не робив з 1648 р.) для його обговорення. Після того як «вдарили у бубни» й полки вишикувалися в полі неподалік Зборова, він через осавулів повідомив усіх присутніх, що йому невідомо, чи прибуде хан, а нурадин-султан схиляється до замирення з королем, бо той віддає йому для збирання ясиру «нашу Україну: Київ, Білу Церкву, Черкаси, Чигирин». По тім по всіх полках було запитано: «Чого б собі зичило військо?» І хоча більшість старшин вимагали укладання миру, рядові козаки рішуче гукали: «Пане гетьмане! Бог і військо так хочуть, щоб ні в якому разі не єднатися з королем, бо на це ми наважилися і до того прийшли, що навіть коли б орда від нас відступила, тоді ми при твоїй гідності всі будемо гинути й або загинемо, або всіх ляхів вигубимо!» Тоді на хід ради спробував вплинути Кази-Гірей, який звернувся до козаків так: «Ти, муж, мовчи. Як раніше орав, так і тепер будеш орати, а король залишиться королем!» Та рада була невблаганною й висловилася за продовження війни. Гетьман Богдан також був рішуче налаштованим на війну, заявляючи: «Або ж він загине й пропаде, а з ним і Військо Запорозьке, чи з нами, з братією нашою, буде за Віслою! Взимку була кара ляхів, а тепер буде моя!» Отримавши підтримку на раді, Б. Хмельницький розпочав підготовку до походу.

Наприкінці травня 1651 р. польський король приймає рішення виступити у напрямі Берестечка. Уже 9 червня 1651 р. польська армія підійшла до його околиць.

Не зважаючи на те, що Хмельницький вчасно отримав відомості про виступ короля з-під Соколя до Берестечка,

очікування на прибуття хана обумовило втрату ним сприятливого моменту для атаки ворожого війська на марші. Тоді як польський король забезпечив успішну переправу своєї армії на правий берег р. Стир та зайняття нею досить вигідної позиції: перед нею фронтом на схід розляглося широке рівне поле, з правового боку обрамлене великим лісом. Ліва сторона спускалася до р. Пляшівка, яка впадала в р. Стир і створювала великі розливи та непролазні болота з обох берегів. Таким чином, перебуваючи у цій місцині польська армія могла не боятися раптового удару ні з флангів (у лісі було відразу ж розташовано підрозділи піхоти), ні з тилу, а рівне поле поперед табору в разі потреби давало змогу використати всю могутню силу удару величезної маси кінноти.

Хоча поле битви було обране поляками, Хмельницький, погодившись на битву в цій місцевості, сподівався, що досвідчена козацька піхота зможе скувати дії основних сил ворога, а більш-менш рівне поле дасть простір для використання татарською кіннотою свого бойового потенціалу, що в кінцевому підсумку й мало забезпечити успіх.

Отримавши вранці 18 червня повідомлення про наближення українського війська, король почав готувати військо до бою. Воно зайняло «польським шиком» позиції уздовж р. Стир – від лісу до діброви – довжиною близько 4—5 км. Ліс і долина на правому фланзі були добре укріплені піхотою й драгунами. Через дві години з'явилися загони козаків і татар, яким удалося захопити частину шляхетських слуг і коней. Оволодівши значною частиною навколишньої місцевості, козаки відрізали польське військо від пасовищ. Отримавши від коронного гетьмана дозвіл контратакувати та підкріплення, коронний хорунжий Конєцпольський у другій половині дня удався до атаки.

Перший день боїв завершився перевагою, принаймні моральною, польських підрозділів, що зумовило неадекватну переоцінку керівництвом коронної армії своїх можливостей.

Недооцінюючи можливості українсько-татарської кінноти, перебуваючи під враженням учорашнього успіху, король і коронний гетьман вирішили використати день 19 червня для з'ясування через дрібні сутички сил і намірів противника, вивівши у поле лише кінноту без підтримки піхоти. Помічений у багатьох місцях дим став свідченням для польської кінноти, яка ще не встигла зайняти бойових позицій, про наближення основних сил татарської орди. Українська й татарська кіннота вкрила всю рівнину й пагорби. Гетьман і хан вирішили випередити поляків, завдавши їм першого удару, що був спрямований на лівий фланг ворога. Битва набула такого затятого характеру, що, за словами її учасника, «не можна було відрізнити поляка від татарина». Вона

закінчилася поразкою польських полків, котрі покинули поле бою, інакше б «їх і нога не втекла». Загинуло майже 200 тільки шляхтичів. Козаки захопили навіть корогву М. Лотоцького. Розвиваючи успіх, Хмельницький та Іслам-Гірей почали оточувати недобитків, відрізуючи їх від пасовищ. До вечора лещата навколо польського табору зімкнулися так щільно, що коней довелося годувати лозою й дубовим листям, які «здобували кров'ю». Увечері кількатисячний татарський загін, вийшовши у тил ворожої армії, захопив чимало шляхтичів і слуг.

У цілому бої цього дня завершилися повною перемогою українсько-татарської кінноти. Велика поразка стала холодним дощем для жовнірів і керівництва коронного війська.

За деякими свідченнями, цього ж дня хан, який не збирався доводити справу до повного розгрому польської армії, прислав до короля свого представника з пропозицією укласти мир між козаками та Річчю Посполитою, а якщо козаки не погодяться на деякі «справедливі пункти», то він «допоможе їх самих утихомирити й видасть Хмеля в руки короля».

Б. Хмельницький, не знаючи про таємні зносини хана з королем, продовжував готуватися до активних дій. Українську піхоту з обозом, що підоспіла, гетьман до світанку встиг переправити через річку й болота. У його розпорядженні тепер було майже 60 тис. досвідчених козаків, 40—50 тис. селян, міщан та обозних слуг, тобто загалом 100—110 тис. чоловік.

Отже, сили українсько-татарського війська не перевищували 150 тис. чоловік. Ранком у густому тумані Хмельницький почав лаштувати військо до битви. Бойовий стрій (разом із підрозділами орди) простягався на милю (близько 7—8 км). На лівому фланзі, що пролягав до лісу, розташувався хан із своїми силами. Ставка Іслам-Гірея розташовувалася на пагорбі, звідкіля можна було спостерігати за розвитком подій на всьому полі битви. Центральну частину та правий фланг зайняли козацькі полки з основними силами ближче до центру, де на узвишші гетьман наказав побудувати табір із з'єднаних возів, потрійними ланцюгами в десять рядів, який на випадок необхідності міг стати «за добру фортецю». Гармати розміщувалися в спеціально підготовлених між возами місцях. Між возами (можливо, між рядами возів) і за ними чекала свого часу піхота, а перед табором стояла кіннота.

Польська армії складалася майже з 40 тис. жовнірів регулярного (кварцяного) війська, 20 тис. ланових і двірських жовнірів і 40 (за іншими даними – 60—80) тис. шляхтичів посполитого рушення. Крім цього, у розпорядженні короля було ще 100—200 тис. озброєних слуг, готових брати участь у битві.

Загальна чисельність армії сягала 200—260 тис. чоловік. Це була найбільша армія, яку протягом XVI—XVII ст. вдавалося зібрати польському уряду.

Увечері 19 червня Ян Казимир скликав військову нараду для вироблення плану майбутньої битви. Відповідно до задуму на світанку король став шикувати свою армію. Попереду, по центру, навпроти козацького табору, в чотирьох місцях стояли батареї, які могли обстрілювати центр, лівий і правий фланги противника. В цілому бойова лінія польського війська розтяглася на «руську милю» (трохи більше 8 км). Для захисту табору Ян Казимир залишив частину піхоти, посполитого рушення та озброєних слуг. Біля насипаного навколо табору валу стриміли гусарські списи.

Сильний туман укривав Берестецьке поле до десятої години ранку. Хмельницький не поспішав наступати. Українські та татарські загони раз за разом зачіпали поляків, виманюючи їх на себе, однак король суворо заборонив їм виїжджати. Лише артилерія вела прицільний вогонь, коли кримчаки занадто близько підступали до ворожих позицій. О третій годині дня Ян Казимир зібрав військову раду, щоб обговорити подальший план дій. Одні пропонували перенести битву на завтра, бо вітер дме жовнірам в обличчя, інші – перейти в наступ. Король вагався. І лише отримавши близько четвертої години прохання князя І. Вишневецького дозволити атакувати, він прийняв остаточне рішення – розпочати наступ лівим флангом.

Помітивши це, Хмельницький наказав вирушати назустріч козацьким підрозділам правого флангу, які швидко й випередили лівий фланг. Зіткнення козаків і жовнірів було страшним. За словами очевидця, з півгодини все «було у вогні, не було нічого чути, лише гук… з ручної стрільби й з гармат, так що ми вже думали, що звідтіля вже ніхто живим не повернеться». Зав'язалася кровопролитна січа. Всі билися з відчайдушною хоробрістю. Поряд з козаками стійко трималися татарські підрозділи. Спільно їм удалося не лише стримати жовнірів, а й потіснити корогви посполитого рушення. Здавалося, от-от козаки перехоплять ініціативу. Настала критична хвилина битви. Саме в цей час стрімка атака 40-тисячної орди могла відіграти вирішальну роль. Але Іслам-Гірей затягував момент наступу. Двічі шикував своє військо, але не рушав з місця. Цим негайно скористався Ян Казимир: швидко перекинув на допомогу лівому флангу німецьку піхоту й наказав артилерії зосередити вогонь по козацьких позиціях. Тепер становище українських полків серйозно погіршилося й вони почали відступати. Переслідуючи їх, жовніри навіть прорвалися до табору, однак Хмельницький рішучими діями відкинув атакуючих, і війська знову зімкнулися. Спроби

жовнірів розірвати табір успіху не мали.

Після того як козаки вибили з табору ворога, гетьман відвідав ставку хана й почав докоряти йому за вичікувальну позицію та ненадання належної допомоги. Іслам-Гірей начебто почав виправдовуватися, посилаючись на близькість розташування таборів та на час байраму. Тоді гетьман попросив його принаймні тримати позиції на фланзі, обіцяючи завдати удару по польській армії вночі.

Коли ж під час бою кілька ядер упало близько від ханського намету, Іслам-Гірей та його наближені з дивовижною швидкістю знялися з місця й почали тікати. Водночас із поля бою посунула вся орда.

Утеча орди й оголення нею лівого флангу поставили українську армію в катастрофічне становище. Ян Казимир кинув проти неї всі сили, щоб повністю її розгромити. Щоб уникнути повного оточення, Хмельницький вирішив під захистом табору відступити з пагорба в долину, до берега Пляшівки, де болота й хащі могли прикрити тил війська. Ведучи бій з переважаючими силами ворога, вдалося до сутінок успішно завершити цей складний маневр без великих втрат. Зайнявши вигідне місце, гетьман наказав козакам негайно розпочати будівництво фортифікаційних споруд. Відчайдушні атаки польських полків розбивалися об залізну стійкість захисників табору, бо «козаки ж дуже добре трималися й вистояли». Уже темної ночі жовніри за наказом короля змушені були припинити штурм українських позицій і відступити.

Незважаючи на те, що втеча хана поставила українське військо в надзвичайно тяжке становище, завдяки блискуче організованому й майстерно виконаному маневру (що зайвий раз засвідчує величезний полководницький талант гетьмана) пощастило уникнути найгіршого – повного розгрому.

Вивівши військо з-під удару й вигравши таким чином цілу ніч для зміцнення табору, Хмельницький вирішив повернути назад орду. Він наказав полтавському полковнику Мартину Пушкарю утримувати лінію оборони до його повернення, залишив булаву та бунчук і з кількома старшинами кинувся слідом за ханом. Наздогнав його, очевидно, на світанку. Між ними відбулася, як свідчать джерела, гостра розмова. Хмельницький почав «сердито говорить: найяснейший де хане, то ли де твоя правда и шерть и укрепленье с нами, что пршедши к бою да побежал, как де єсть на искус и на повадку поляком то учинил».

Далі гетьман не втримався й пригрозив, що коли хан забуде про свою присягу, то він, Богдан, об'єднається з іншими державами, наприклад з Московією, й буде «землю твою воевать и

тебе самому мстить». Він домагався повернення під Берестечко самого Іслам-Гірея або ж Сефера Кази-аги з військом. Володар Криму намагався виправдати свій учинок тим, що не думав залишати свого союзника, а кинувся за татарами, які чомусь злякалися «огненого бою» жовнірів, аби повернути їх назад. Водночас він зробив спробу звинуватити гетьмана в тому, що той, мовляв, хоче посадити на польський трон угорського правителя, а потім завдати удару по ханству. Але в цілому ж хан підтвердив свою вірність союзу з Україною й пообіцяв наступного дня (22 червня) послати татар на допомогу Війську Запорозькому. Тому 22 червня через полковника Івана Лук'янова Хмельницький послав універсал війську з наказом підготуватися до бою на першу половину дня 24 червня.

23 червня хан з ордою вирушив під Берестечко, однак через сильний дощ мурзи й татари збунтувалися і вже недалеко від містечка переконали Іслам-Гірея в необхідності повернутися назад. Прихопивши з собою Хмельницького, він разом з ордою почав поспішно відступати на південь України. Таким чином, Іслам-Гірей не лише не пішов назустріч проханням гетьмана і залишив українське військо в бою, а й відмовився відпустити до козацького табору самого Богдана.

Сподіваючись на швидке повернення Хмельницького з татарською ордою, козаки під заливним дощем рили окопи, висипали шанці, робили інші земляні укріплення. Центр табору містився над р. Пліснява (рукавом р. Пляшівка), а зі східного боку прилягав до Пляшівки, маючи вільний перешийок на схід. До ранку він був перетворений у неприступну, оточену валами й ровами фортецю.

День 21 червня минув для козаків досить неспокійно. Затримувався Хмельницький, що породжувало нервозність, поширення чуток про те, нібито хан наказав зв'язати його, а татари погрожували пограбувати Україну: «І ти наш, і добро твоє, й Україна наша». Турбувала неясність перспективи, козаки залишилися, «як бджоли без матки». Виявилося, що без гетьмана генеральна старшина неспроможна підтримувати необхідний порядок і міцну дисципліну. До вечора їй усе ж удалося трохи стабілізувати обстановку, оволодіти розвитком подій, не допустити поширення панічних настроїв. Наступного ранку заговорила козацька артилерія, було зірвано намагання польського командування перекинути в тил козакам нові сили. Та заразом розкрилися наміри частини старшини й заможних козаків таємно вибратися з табору. Пушкар розпорядився, щоб його наближені сідлали коней і готувалися в дорогу. Коли піхотинці запитали його, що це він робить, то одержали відповідь:

«Що бачите, те й самі чиніть». Однак вони відмовилися тікати, й коли кіннота Полтавського полку зробила спробу вирватися з обозу, її перехопили, роззброїли й узяли під варту.

За відсутності Хмельницького гетьманом було обрано популярного козацького полковника Ф. Джеджалія, від якого всі стали вимагати: «Або виводи (з оточення), або миримся, або б'ємося, або поклонімося (королю)». Деякі джерела свідчать, що вже 22 червня частина старшини таємно звернулася до Яна Казимира з проханням виявити до них милосердя. Цього ж дня до І. Вишневецького написав листа полковник М. Криса, пропонуючи йому поручитися за козаків перед королем та обіцяючи за два дні скласти зброю. Одержавши листа від старшини, Ян Казимир скликав раду. Одна частина шляхти висловлювалася за те, щоб виявити до козаків милість, стративши при цьому «найвизначніших бунтівників», інша пропонувала підступний план – пообіцяти їм пробачення, роззброїти, а потім ліквідувати, щоб «назавжди знищити саме козацьке ім'я». Дійти якогось певного рішення не вдалося. Офіцери домагалися від командування рішучіших дій, вважали за доцільне переправити через ріку кінноту, щоб повністю блокувати козаків. 23 червня король розпорядився послати туди піхоту з гарматами.

Того самого дня в українському таборі отримали гетьманський універсал із повідомленням, що сам гетьман прибуде на допомогу з ханом. Універсал зачитали козакам, і вони почали готуватися до запланованого на завтра наступу. Було зроблено першу успішну вилазку. Богун просив дозволити йому з двома полками атакувати ворожі позиції, проте дістав відмову. Лише в ніч на 24 червня було вчинено сміливий напад на польські загони в тилу козацького табору. Раптовим ударом козаки оволоділи ворожими шанцями на пагорбі. Лише ціною значних утрат німецькій піхоті все ж удалося їх відбити. Всі з нетерпінням чекали на появу гетьмана з ханом, та й самі не гаяли часу: гармати методично вели влучний вогонь по ворогу.

25 червня день розпочався гарматною перестрілкою. Козацька старшина вирядила до короля посольство для переговорів про укладення миру. Поїхали полковники Криса, Гладкий та писар Переяславець. Приблизно опівдні вони з'явилися до польського обозу й передали Янові Казимиру листа. Канцлер повідомив українським послам, що умови «пробачення» будуть їм передані наступного дня, а до того часу в поляків мусить залишитися «головний посол». Палке бажання затриматися виявив Криса, який відразу ж перейшов на бік короля, передав цінну інформацію про становище в таборі й запропонував ряд заходів, спрямованих на швидкий розгром українського війська.

Ранком 27 червня посли знову з'явилися до Яна Казимира. Їм передали такі вимоги: видати урядові 16 (чи, може, 17) полковників, частину яких передбачалося стратити, а інших залишити заложниками за Хмельницького та Виговського; повернути полонених жовнірів і шляхту; розірвати союз із татарами; віддати гармати, корогви, барабани, гетьманські бунчук і булаву; вдовольнитися умовами Куруківської угоди[4] тощо. Фактично козакам було запропоновано ультиматум.

Чорна рада відхилила домагання польського уряду й уповноважила послів добиватися збереження Зборівського договору. 28 червня вони принесли Янові Казимиру відповідь Війська Запорозького з відмовою визнати Куруківську угоду, видати старшину, шляхту та віддати артилерію, але зі згодою розірвати союз із Кримом і розпочати пошук Хмельницького, дозволом на повернення панів на козацьку територію, тільки без загонів жовнірів. Посли вимагали збереження статей Зборівського договору, вільного виходу з оточення, а також заборони коронному війську рухатися за ними «на Украшу». Обурений гордою відповіддю українців, Ян Казимир наказав артилерії розпочати обстріл їхніх позицій.

Становище в українському війську з кожним днем погіршувалося. Дедалі гостріше відчувалася нестача хліба та солі, питна вода була поганою. Не вірячи в можливість успішного завершення боротьби, чимало козаків, селян та міщан покидало обоз, а деякі навіть переходили на бік короля. Наростало невдоволення низів війська діями Джеджалія, а також їхнє недовір'я до козацької старшини.

28 червня на місце Ф. Джеджалія було обрано М. Гладкого. Наступного дня старшина відправила до Яна Казимира, канцлера, коронного гетьмана та ряду магнатів своїх посланців із листами, в яких висловлювалося прохання виявити «милосердя», зберігши умови Зборівського договору. Послів прийняв Потоцький, який поводився брутально, вимагаючи забути про умови Зборівського договору, погрожуючи штурмом. Лише А. Кисіль (хоч і безуспішно) намагався схилити короля до поступливості. Від козаків вимагалося скласти зброю й здатися «на ласку короля». Для надання ультиматуму більшої вагомості польська артилерія вдарила по українському табору. Після цього вже не лишалося ніяких вагань щодо прориву з табору в найближчий час. У ніч на 30 червня старшинська рада обрала гетьманом Івана Богуна, змістивши надміру пасивного Гладкого, й ухвалила «відійти на Украйну оборонною рукою…». Граб'янка[5] зазначає, що спочатку планувалося стрімким ударом відкинути Лянцкоронського, відкривши таким чином шлях для відступу, а потім уже виводити

все військо. Зрозуміло, що про цей план знала тільки старшина. Щоб приспати пильність ворога, Богун уранці вирядив до короля нових посланців із заявою: козаки готові прийняти основні його вимоги. Проте різка зміна їхніх настроїв насторожила Яна Казимира й сенаторів, які тут же скликали раду для обговорення нової ситуації.

Тим часом Богун на чолі двохтисячного загону кінноти з кількома гарматами перебрався через Пляшівку. Основна ж частина старшини проявила велику необачливість, зосереджуючись у районі переправи перед виходом з оточення, – адже решта війська нічого не знала про вироблений радою план дій. Оскільки козацька маса вже й так була сповнена глибокої недовіри до старшини, поведінка військової верхівки одразу ж породила чутки, що готується її втеча з табору. Десь на десяту годину ранку страшна підозра вразила все військо, викликавши паніку. Командування виявилося неспроможним навести лад, заспокоїти розбурхані натовпи людей, котрі й собі почали стягуватися до берега. Почалася стихійна переправа. Помітивши цей нелад, Богун кинувся до табору, однак було вже пізно. Затримати десятки тисяч охоплених панікою людей не вдалося. Наче ураган, вони ринули на позиції Лянцкоронського, який, вважаючи, що його атакують основні сили українського війська, поспішив звільнити їм шлях, відступивши до переправи в Козині. У такій круговерті єдине, що вдалося зробити Богуну, так це зібрати 20-тисячний корпус кінноти, який прикривав відступ. Незважаючи на панічну поспішність, козаки таки вивезли з собою майже всю артилерію та порох (залишилося тільки 18 гармат і сім бочок пороху). В ар'єргарді відступаючих йшло близько 2 тис. козаків з «наміром боронитися і дорого продати своє життя». Зрозуміло, що в умовах неорганізованого відступу через три переправи, а також наступу ворожих полків неминучими були відчутні втрати. За даними одних джерел, вони становили приблизно 4 тис. чоловік, за іншими – 8 тис, причому більшість загинула не від рук ворога, а внаслідок сум'яття на переправах.

Довідавшись, що козаки покинули табір, Ян Казимир і коронний гетьман негайно послали туди підрозділи кварцяного війська. Каратели застали лише хворих, жінок і дітей (вони були тут же вирізані), а також деякі козацькі загони, що прикривали відступ. Невмирущою славою вкрили себе 200—300 козаків, котрі відмовилися скласти зброю й тривалий час захищалися на одному з островів. Останній із них, озброєний лише самопалом і косою, ще кілька годин відбивався від жовнірів, поки не був убитий. До рук жовнірів потрапило небагато вогнепальної зброї, гармат і пороху, 20 корогв, у тому числі й подарованих

Хмельницькому Володиславом IV і Яном Казимиром, одна з його булав, документи гетьманської канцелярії та скарбниця з 30 тис. талерів.

Отже, під час переправи практично все козацьке військо вдалося врятувати.

Відступ українських полків сплутав усі плани польського уряду. Король прагнув продовжувати похід у напрямі Києва. Не поділяючи намірів короля, частина шляхти розуміла, що наступ польської армії неминуче викличе опір українського населення, що призведе до нової війни. Ян Казимир скликав нараду офіцерів, на якій оголосив, що все кварцяне військо (понад 30 тис. жовнірів), відправляється «на Україну», а він повертається назад; король обіцяв надіслати підкріплення й знайти кошти для платні жовнірам.

У цей час хан повільно просувався Україною, вагаючись у своїх намірах щодо вирішення подальшої долі Хмельницького.

Пізніше гетьман під час розмови з назаретським митрополитом Гавриїлом зауважував: «Знатное де дело, что у него, крымского царя, о нем, гетмане, был некакой злой умысл». Деякий час хан схилявся до думки про можливість обміну Богдана на кримських «цариків», які потрапили до польського полону. Гетьман перебував під постійним наглядом, а коли сідав на коня, то ноги йому зв'язували. За свідченням анонімного автора, Іслам-Гірей дозволяв йому вдень ходити вільно, але вночі його невсипущо стерегли ханські сеймени.

Зі свого боку, польський уряд, дізнавшися про затримку ханом гетьмана, робив спроби забрати його собі. Іслам-Гірей утримався від цього кроку. Тут, на нашу думку, діяло кілька чинників, на які він мусив зважати. Одним із найважливіших був розгром козаками під Паволоччю, Чудновим та на Уманському шляху 10-тисячної орди ногайських татар, які рухалися попереду основних сил хана. При цьому козаки послали до нього частину захоплених у полон татар із погрозою: якщо не буде звільнено Хмельницького, вони займуть переправи через ріки й не пропустять ординців. Певна річ, мурзи не мали жодного бажання воювати з козаками й почали висловлювати невдоволення тим, що Іслам-Гірей затримує українського гетьмана. Їхні представники, за даними Виговського, прибули до хана й почали з'ясовувати, «для чего он у себя гетмана держит и с Войском Запорожским нелюбовь всчинает?» На що дістали відповідь: він затримав Хмельницького й «держит при себе по любви, потому что ему топерво до войска в обоз проехать немочно, и он де велит ево, гетмана, отпустить и проводить до украинных ево городов».

Отримавши 2 липня повідомлення про відступ козаків з

табору, хан значно пришвидшив просування орди на південь України. Поразка українського війська цілком задовольняла його, однак він не хотів допустити й повного торжества Польщі, видавши гетьмана королю. Навпаки, тепер було вигідно, щоб козаки продовжували чинити опір, приковуючи таким чином сили Речі Посполитої до себе. Йому на цей час стало відомо про посольство Порти до Хмельницького, яке везло йому корогву, кафтан і шаблю. А видання Польщі політичного діяча, до якого султанський двір виявляв прихильність, загрожувало кримському володареві великими неприємностями: Стамбул не дарував своїм васалам зневаги до себе. За таких обставин Іслам-Гірей, приховавши від гетьмана поразку козаків під Берестечком, 2 липня звільнив його.

У супроводі трьох-чотирьох мурз і 100 козацьких вершників Б. Хмельницький прибув до Любартова. Тут він повідомив міщанам, що поспішає «на Україну» набирати військо «для звільнення полків, які лишилися під Берестечком». Звідси подався до Паволочі, де зібрав 3 тис. злотих для платні мурзам. У відповідь на запитання міщан, чому рухається сам і чому повертається назад, заявив: «Я ж залишив проти короля 20 полків добрих молодців, які з чверть року будуть захищатися, мають продовольство й боєприпаси; кожний знає, як ми захищаємося в таборах і як переносимо голод». Гетьман прагнув розвіяти їхні побоювання щодо можливості появи в Україні литовського війська; мовляв, цього не буде, бо є слово Радзивілла, що воно «повинне стояти лише на прикордонні». Проте сам він інтуїтивно відчував, що сталося лихо. У пригніченому стані протягом двох діб часто прикладався до келиха. 6 липня з'явився полковник Адам Хмелецький, який не без побоювання зустрівся з гетьманом, а коли зайшов до нього, той грізно запитав: «А де табір?». Полковник, знизавши плечима, кинув: «Уже в чорта табір, ми втекли з табору». Намагаючись з'ясувати ситуацію, гетьман продовжував ставити запитання, дістаючи на них короткі, сповнені трагізму відповіді: «Чому ж?» – «Бо молодці не хотіли битися». – «А корогви як?» – «І корогви загинули, й гармати». – «А скринька з червінцями та чохлом?» – «І вони загинули». Страшенно вражений наслідками берестецької кампанії, Богдан, не приховуючи розпачу, «схопився за голову і став вирікати прокляття».

Отримавши повідомлення про великі поразки українського війська, а також про наступ польської та литовської армій, Хмельницький, як ніхто інший, зрозумів усю катастрофічність ситуації. Мало того, що політика хана остаточно перекреслила його плани добитися створення незалежної Української держави,

на терези історії була поставлена сама доля козацького стану. Його ліквідація збройними силами Речі Посполитої мала б, без перебільшення, найтрагічніші наслідки для українського народу. Здавалося, що за відсутності в розпорядженні гетьмана будь-яких військових сил (у той час, коли на Південь України просувалася щонайменше 45-тисячна польсько-литовська армія) не було анінайменшого шансу організувати їй опір.

28 вересня 1651 р. між Б. Хмельницьким та поляками був укладений тяжкий для України Білоцерківський мирний договір. Цей документ ультимативного характеру складався з 24 статей. Хоча умови укладеного договору і були тяжкими, втім, поза всяким сумнівом, вони були б незмірно тяжчими, якби не вдалося зупинити просування ворожого війська. Отже, згідно із договором передбачалося скорочення чисельності реєстру з 40 до 20 тис. козаків. Причому вони мали право проживати лише в королівських володіннях Київського воєводства, а з самого Києва велено було якнайменше записувати до реєстру. Ті козаки з Брацлавського та Чернігівського воєводств, котрі потрапили б до реєстру, повинні були продати чи залишити свої домівки і з сім'ями переселитися до Київського воєводства. Усі інші, хто залишався за межами реєстру, поверталися в підданство до панів. Підрозділи коронного війська дістали право розташовуватися на постій у Брацлавському та Чернігівському воєводствах з початку 1652 р., а на територію Київського воєводства прибувати їм заборонялося. Шляхтичі та урядники могли приїздити до маєтків, але до завершення складання реєстру мусили втриматися від збирання податків. Зберігалися всі колишні права за православною церквою та шляхтичами, які перебували в складі Війська Запорозького. Усупереч змістові договору Виговський за дорученням М. Лотоцького переконав гетьмана погодитися на розташування польських корогв від Паволочі по Саврань (Брацлавське воєводство) до завершення складання реєстру, бо, мовляв, це потрібно для безпеки старшини. Як бачимо, статті договору зводили нанівець автономію Української держави, різко зменшували її територію та чисельність армії. Однак полякам не вдалося остаточно ліквідувати козацьку республіку, змусити капітулювати її уряд, змістити з гетьманства Хмельницького. Усе це давало йому хоч і примарні, та все ж надії на можливість подальшої боротьби за незалежність.

Становище гетьмана залишалося вкрай складним. Адже умови договору неминуче мали викликати гостру реакцію не лише з боку селян, міщан і рядових воїнів, а й заможного козацтва та старшини полків, розташованих на території Брацлавського та Чернігівського воєводств. С. Маховський, котрий

разом із Хмельницьким прибув до Корсуня, пізніше розповідав: «Одні раді тому миру, інші не дуже, як ті, що мають бути виписані з 40 тис, (так) і ті, які повинні вибратися з шляхетських маєтків і прибути до визначених міст, де дозволено бути козакам згідно з договором». Він же не без підстав, як згодом з'ясувалося, висловлював побоювання, що невдоволені козаки можуть обрати вождем когось іншого й розпочати заколоти, бо «на щось подібне заноситься». Якщо це помітив посланець Потоцького, то значно більшу інформацію про наростання загрози вибуху невдоволення мав сам український гетьман. Як перед великою грозою встановлюється на короткий час зловісна тиша, так і після укладеного договору перші тижні минули в нервовому напруженні. Закінчивши виснажливу й невдалу кампанію, значна частина козаків гаяла час у шинках. Є дані, як ми вже згадували, що не відмовлявся від чарки й сам Богдан, п'ючи з гіркоти усвідомлення краху своїх планів, картаючи, ймовірно, себе за поспішність у підписанні договору.

Рух протесту, що охопив усю територію Української республіки, спрямовувався не лише проти шляхти та умов договору з нею, а й проти самого гетьмана. Посланець путивльських воєвод в Україну І. Мосалітінов чув у Києві від його мешканців, що «полковники де и черкесы на гетмана на Богдана Хмельницкого негодуют. А говорят, что он, гетман, помирился с поляки не делом, не по их совету. И хотят те полковники, и сотники, и черкасы всех полков съезжатца на совет в Переяславль, и о том меж себя думать, и миру с поляки не хотят, и из украинных городов за Днепр в королевские городы не идут». Щоб збити хвилю виступів, гетьман маневрує. У двадцятих числах листопада він звернувся з листом до київського воєводи А. Киселя, переконуючи його в необхідності дозволити козакам Чернігівщини залишитися у своїх домівках до весни.

У листопаді 1651 р. почали виходити гетьманські універсали до селян і міщан, у яких він просив їх терпляче зносити «цю неволю від панів», обіцяючи звільнити їх «від того гніту» навесні.

Під кінець листопада того ж 1651 р. внутрішньополітичне становище Хмельницького ще більш ускладнюється. Це було спричинене, зокрема, й повстанням козаків Корсунського полку проти дій гетьманської адміністрації при складанні реєстру. Керувати записом козаків до нового полку було доручено білоцерківському полковникові М. Громиці. У цей час у Корсуні з'являється корсунський полковник Д. Мозиря, який повернувся з посольства до Москви. Не виключено, що під час зустрічі з Хмельницьким він висловився проти укладеного договору, і гетьман змістив його з посади. Розгніваний Мозиря прибув до

Корсуня якраз у той момент, коли Громика зібрав козацьку раду й переконував її в доцільності збереження миру, необхідності скоритися перед фактом виписування з полку «зайвих» козаків тощо. Його підтримав наказний корсунський полковник. Козаки почали ремствувати. Тоді Мозиря не стримався й закликав їх розправитися з полковниками. Козаки, розпалившись, убили Громику й труп його кинули в річку, а свого наказного полковника люто побили. Було вчинено розправу й над козаками, котрі наполягали на припиненні бунту. Повстанці запропонували Мозирі стати їхнім полковником, але той відмовився. Наступного дня скликається нова рада, на якій вирішили послати Хмельницькому суворе попередження, що коли не припиняться «виписи» козаків з реєстру, то дістануться й «голови» (недвозначний натяк на його особу).

Одночасно стався виступ козаків Білоцерківського полку. Гетьман діяв рішуче. До Корсуня було послано генерального осавулу Д. Лисівця із завданням придушити повстання й розслідувати обставини вбивства Громики. За рішенням військового суду 29 грудня Мозирю було страчено. Новий полковник, Кілдиєв, дістав розпорядження карати без винятку всіх причетних до смерті Громики. За словами Хмельницького, він «кожного засуджує на смерть для прикладу». На початок січня 1652 р. було зламано також опір козаків Білоцерківського полку.

Серйозні заворушення відбувалися й у Лівобережній Україні. Піддані «не звертали жодної уваги на універсали Хмельницького та його урядників, а навпаки, погрожували йому обрати нового гетьмана й нікого з наших не хотіли пустити за Дніпро, а якщо хто наважувався туди їхати, то його неминуче вбивали». Відомо, що Хмельницький швидко придушив такі повстанські рухи. Однак рух протесту не припинявся. З окремих джерел відомо, що повстанці звернулися до Хмельницького з листом, попереджаючи: «Коли ти від нас відступив і збратався з ляхами, тоді ми оберемо собі іншого гетьмана і будемо воювати, бо працювати до панів не підемо».

Реально оцінюючи ситуацію, Богдан Хмельницький розумів, що самими тільки репресіями не зупинити виступів народних мас, тому домагався від Киселя та Калиновського, аби ті не вживали заходів, які могли ще більше загострити становище. Так, він рішуче виступив проти наміру Калиновського всупереч умовам договору розмістити підрозділи польських військ у містах Київського воєводства.

У той же час після укладання Білоцерківського договору Хмельницький посилено намагався зміцнити міжнародне становище України, послабити негативний вплив поразки під

Берестечком, добитися створення антипольської коаліції, зміцнити зв'язки з Росією та Кримським ханством.

Підготовку нового етапу боротьби з Річчю Посполитою Б. Хмельницький проводить у цілковитій таємниці під приводом мобілізації сил проти Порти (Османської імперії). Скликана гетьманом старшинська рада схвалила його план несподіваного удару по обозу польського війська, розташованого на Брацлавщині, на правому березі Південного Бугу, неподалік містечка Батіг.

Для того щоб Калиновський не встиг одержати допомогу від короля, 22 травня 1652 р. Хмельницький з усіх боків оточив ворожий табір і атакував його. Уночі козаки й татари вдерлися до розташування ворога. Значна частина шляхтичів намагалася втекти. Скориставшись метушнею, козаки підпалили польський табір.

Уранці 23 травня козаки розпочали загальний наступ проти польської армії. Жорстока й кривава битва тривала аж до самої ночі. Польське військо було знищене. За всю середньовічну історію Польща не знала такої нищівної поразки. Загинуло 8 тис. найкращих воїнів, серед них половина гусарських частин і сам гетьман М. Калиновський. Битва під Батогом піднесла славу великого полководця Богдана Хмельницького, сучасники навіть порівнювали перемогу під Батогом із перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами 216 р. до н. є. Унаслідок Батозької битви 1652 р. майже вся територія України була звільнена з-під ярма Речі Посполитої. Білоцерківський договір утратив свою силу.

Треба підкреслити ще один бік діяльності Б. Хмельницького-полководця. Без особливого перебільшення можна стверджувати, що він зібрав блискучу когорту полковників-однодумців, які збагатили народне воєнне мистецтво. У першу чергу це вже згадувані чигиринський полковник Федір Вешняк, кропивнянський полковник Філон Джеджалій, військовий обозний Іван Чернята. Уже в перші місяці Національно-визвольної війни висунулася нова плеяда талановитих полководців – Максим Кривоніс, Данило Нечай, Мартин Небаба, Іван Богун, Іван Золотаренко та багато інших. Кожний із них зокрема збагатив практику ведення воєнних дій. Разом же вони складали чудову плеяду народних полководців, що військовим талантом переважали воєначальників Речі Посполитої.

Богдан Хмельницький – дипломат

Гетьман за дуже складних обставин неодноразово показав себе видатним дипломатом. Захоплення можуть, наприклад, викликати його дії по залученню на свій бік Кримського ханства. Провідник повсталих навіть пішов на те, аби залишити заложником у Криму свого улюбленого сина. Одначе гетьман не спокушався досягнутою угодою. Він знав її переваги, та разом з тим передбачав і ускладнення, які міг викликати союз з татарами. Та все ж тил повстанців був більш-менш забезпечений і в розпорядження Б. Хмельницького надана мобільна татарська кіннота.

Намагаючись створити впродовж 1648—1653 рр. антипольську коаліцію, Богдан Хмельницький прагнув заручитися й підтримкою Османської імперії.

З цією метою в 1647 р. він направив посольство до султана, обіцяючи взамін припинити морські виправи козаків проти Туреччини. Султан Османської імперії Ібрагім вирішив підтримати виступ козаків проти Польщі, і, вочевидь, не без його згоди кримський хан пішов на укладання в березні 1648 р. договору з Військом Запорозьким. Наприкінці травня і на початку вересня гетьман направив посольства до Порти, домагаючись затвердження союзу з Кримом, заборони татарам грабувати і брати в ясир українців, а також, засвідчуючи готовність прийняти протекцію султана на умовах виплати данини, надіслання в'язнів на галери, надання Порті військової допомоги й передачі їй Кам'янця-Подільського. Новий султан Мегмед IV ухвалив чинність українсько-кримського договору, однак питання про протекцію не стало об'єктом переговорів. Наприкінці листопада 1648 р. гетьман послав до Стамбула чергове посольство з листом до султана, в якому повідомив про взяття під свою владу українських земель «аж по Віслу», порушив клопотання про їх прийняття під протекцію Порти на умовах, якими користувалися Молдавія і Валахія, й попрохав надати йому у володіння Молдавію. Послів було зустрінуто прихильно, й султан наказав сілістрійському паші й ханові допомагати українцям у їх війні з Польщею.

Упродовж 1649 р. український володар двічі направляв послів до Стамбула, засвідчуючи вірність «оттоманському цезареві», готовність виступити проти ворогів Порти й гарантію безпеки на морі, прохаючи взамін надіслати на допомогу проти Польщі війська Молдавії, Валахії й Трансільванії. Важливі переговори відбулися в липні 1650 р. з турецьким посольством Осман-аги. Гетьман заявив про бажання козаків служити Порті, зобов'язався

не допускати козацьких морських виправ, не брати участі у ворожих до Порти акціях, підтримувати союз із Кримом. Осман-ага пообіцяв військову допомогу з боку султана. Відправлене до Стамбула посольство А. Ждановича мало прохати допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою, заміни молдавського господаря, а також засвідчити згоду прийняти протекцію султана. Наприкінці року Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького «під крила й протекцію неосяжної Порти», яка мала набрати чинності після відповідної присяги з боку гетьмана й старшин.

У лютому 1651 р. турецький уряд вислав до Чигирина посольство, що везло гетьману атрибути влади, у тому числі диплом на володіння «Руським князівством», й мало запропонувати відправити «великого посла» до Стамбула для затвердження угоди про прийняття протекції, умови якої були сприятливими для козацької України: остання звільнялася від сплати данини, мала надсилати в розпорядження султана військові підрозділи й запобігати козацьким морським виправам.

Проте політична еліта й надалі залишалася в полоні старої концепції загравання з Портою і Московією. Прийнявши у квітні Осман-агу, Б. Хмельницький відмовився від оформлення протекції й воєнної допомоги. Щоправда, у вересні й грудні 1651 р. гетьман знову порушував перед султаном клопотання про прийняття під протекцію всієї України («Русі»), У травні наступного року він відправив до Стамбула посольство, що мало засвідчити згоду ввійти під протекцію й віддати Порті Кам'янець. У лютому й квітні 1653 р. сюди з аналогічними завданнями, а також проханням про військову допомогу вирушили нові посольства. Турецький уряд удруге прийняв ухвалу про взяття козацької України під протекцію (за умов виплати незначної данини й передачі Туреччині Кам'янця). У складних геополітичних умовах гетьман наприкінці травня виніс це питання на старшинську раду, яка його відхилила. У вересні старшинська рада знову відмовилася ухвалити рішення про прийняття протекції султана. Далася взнаки традиційна неприязнь до мусульманського світу, а відтак було втрачено нагоду опертися на допомогу потужного протектора.

Дещо інакше складалися відносини Б. Хмельницького з молдавським господарем Лупулом. Адже зрада Лупула, який інтригами прагнув ускладнити відносини Польщі й України, викликала відверте невдоволення гетьмана. У вересні 1650 р. козацьке військо здійснило стрімкий похід у Молдавію і змусило господаря капітулювати. Більше того, як уже говорилося, у 1652 р. після другого походу Лупул погодився на шлюб своєї дочки Розанди із сином гетьмана Тимошем. Так було встановлено союз

між Україною і Молдавією.

Цим далеко не обмежується коло країн, з якими підтримував зв'язки Б. Хмельницький. Спади і піднесення спостерігались у його стосунках із правителями Трансільванії та Валахії. Гетьман робив кроки, щоб увести Україну, відому лише героїчними походами запорожців, у коло інших європейських держав. Він прагнув налагодити зв'язки з Венеційською республікою, маємо відомості про його дипломатичні контакти з Бранденбургом. Листа до Б. Хмельницького надіслав керівник англійської буржуазної революції Олівер Кромвель, який назвав гетьмана «генералісимусом війська і стародавньої грецької релігії та церкви, володарем усіх запорозьких козаків, страхом і винищувачем польської шляхти, завойовником фортець, викорінювачем римських священиків, переслідувачем язичників, Антихриста й іудеїв».

Джерела свідчать, що керівник Національно-визвольної війни був добре інформований про всі події у Польщі та інших країнах. При гетьманській канцелярії існувала дипломатична служба, яка розробляла інструкції, готувала посольства, оформляла листи і т. п. У резиденції гетьмана склався навіть церемоніал прийому послів, ведення з ними переговорів, підготовки прощальних аудієнцій тощо.

Та головне полягало в тому, що дипломатична служба молодої Української держави показала свою життєздатність і в умовах найскладнішого хитросплетіння політичних подій тих літ, по суті, забезпечила міжнародну ізоляцію Речі Посполитої.

У своїй політичній діяльності, яка охоплювала практично всі сфери життя молодої держави, гетьман з початку Визвольної війни намагався також налагодити зв'язки з Росією. Від першого листа Б. Хмельницького (8 червня 1648 р.) російському цареві Олексію Михайловичу і від направлення першого посланника київського полковника Силуяна Мужиловського в Москву в січні 1649 р. до Переяславської ради 1654 р. пройшло немало часу. Допитливий читач може запитати: чому так довго розв'язувалося це питання? Справа тут далеко не в особі Б. Хмельницького чи його найближчих сподвижників. Треба враховувати багато факторів, які так чи інакше впливали на хід війни: по-перше, гострий соціальний характер подій в Україні (знищення селянами представників панівних станів, ліквідація кріпосництва і найпотворніших форм експлуатації, які були суголосні антифеодальним настроям селян і городян самої Росії); по-друге, союз Б. Хмельницького з кримським ханом, одвічним ворогом Росії; і по-третє, складну міжнародну обстановку, яка загрожувала воєнними конфліктами Росії з Річчю Посполитою. Тому Москва

тривалий час зволікала щодо вирішення цього питання, пропонувала компромісні варіанти, виступала за переговори між Україною і Польщею тощо.

Політична ситуація істотно змінилася восени 1653 р. Після багатьох років вагань московський государ нарешті погодився прийняти Військо Запорозьке до свого складу. 1 жовтня 1653 р. відповідну ухвалу прийняв Земський собор – найвищий станово-представницький орган Росії. У ній говорилося про переслідування православних у Речі Посполитій, порушення нею попередніх угод тощо. Уже 9 жовтня 1653 р. царські посли виїхали в Україну.

«…по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил и немалая радость межи народом стала»

Отримавши для Б. Хмельницького знамено, булаву, ферязь і шапку, 31 грудня 1653 р. російське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним наблизилось до Переяслава, де полковник П. Тетеря організував урочисту зустріч: посли в'їхали до міста під постріли самопалів, були зустрінуті протопопом Григорієм зі священиками та мешканцями. Цього ж дня посли отримали царську грамоту з повідомленням, що до Києва наказано прибути з ратними людьми князю Ф. Куракіну, князю Ф. Волконському. Хмельницький у цей час перебував у Чигирині, ймовірно займаючись похоронами свого сина Тимоша, а тому прибув до Переяслава за годину до заходу сонця 6 січня 1654 р. У суботу, 7 січня, український державець зустрівся з повноважними послами, які повідомили про мету посольства й запропонували 8 січня передати гетьману царську грамоту і провести церемонію складання присяги в церкві на вірність царю. Гетьман засвідчив про готовність Війська Запорозького з козацькими старшинами служити московському государю. Вранці в неділю гетьман зібрав раду старшини, на якій обговорив основні вимоги Війська Запорозького, що мав затвердити московський уряд.

О другій годині дня вдарили барабани, скликаючи козаків та мешканців міста на раду. Сюди ж прибув гетьман разом із 13 полковниками, представниками генеральної та полкової старшини, а також із козаками. На майдані зібралось коло, де під бунчуком стала старшина на чолі з гетьманом. Згодом він вийшов на середину кола, й військовий осавул закликав усіх до тиші, дозволивши гетьману звернутися до учасників ради з промовою. Охарактеризувавши становище українських земель після шестирічної кровопролитної війни, гетьман оголосив, що Земський собор погодився прийняти Україну до складу Московської держави. «А буде хто з нами не згодний, – сказав Б. Хмельницький, – тепер куди хоче вільна дорога». Щоденник, який вели російські посли, передає, хоч і перебільшено, атмосферу, яка панувала на раді. У відповідь на ці слова гетьмана присутні заявили: «Волимо під царя східного, православного». Тоді переяславський полковник П. Тетеря обійшов по колу всіх присутніх, запитуючи: «Усі ви цього бажаєте?» Відповідь була одностайною: «Усі одностайно!» Знову взяв слово Б.

Хмельницький: «Нехай буде так! Хай Господь Бог дає нам сили бути під царською міцною рукою!» У відповідь увесь присутній на раді народ одностайно закричав: «Боже, зміцни, Боже, утверди, щоб на віки вічні разом були!» Після ради гетьман повідомив російського посла В. Бутурліна про рішення ради.

Так учасники Переяславської ради прийняли рішення про підданство Війська Запорозького російському цареві. Щоправда, у роботі цієї ради брали участь козаки не всіх полків України. За підрахунками українських істориків, участь у раді взяло 200 представників старшин та козаків Війська Запорозького. На раді не були представлені лише три полки (Уманський, Паволоцький, Кальницький, козаки котрих мали охороняти українські землі в умовах відступу через їхню територію татарських чамбулів). Крім того, у схваленні рішень ради не брали участі представники населення Волинського, Подільського, Руського, Белзького воєводств (тобто більше третини території тогочасної України). На раду також не було запрошено представників ні духовенства, ні міщан, ні селян (щоправда, останні на той час взагалі не мали рівних прав з козаками). Отже, вважається, що рішення про підданство під руку московського государя було прийнято розширеною козацькою радою, оскільки у ній дозволялось брати участь усім присутнім на той час у Переяславі мешканцям України.

Після козацької ради настав час їхати до соборної церкви, щоб присягнути на рішенні ради. До карети разом посідали гетьман і російські посли. У церкві їх зустріли протопіп Григорій, а також прислані російським урядом для цього церемоніалу казанський преображенський архімандрит Прохор і протопіп Андрій. У церкві стався інцидент, який міг зірвати укладання україно-московського союзу. Б. Хмельницький став вимагати від російських представників присяги від імені царя у тому, що будуть дотримуватися права та вольності козацтва. На що бояри відповідали, що це суперечить самодержавним традиціям – царі своїм підданим не присягають. Такої традиції у Московській державі немає і бути не може. У цій критичній ситуації на подвір'ї П. Тетері гетьман зібрав раду старшини для вирішення питання: «Як чинити далі?» І тільки тоді, коли московські посли заявили, що всі права і вольності Війська Запорозького будуть підтверджені окремими грамотами, Б. Хмельницький і старшина склали присягу на вірність московському государю: «Щоб перебувати із землями та містами під государевою високою рукою на віки вічні».

Після присяги гетьман з послами поїхали до їхнього помешкання. Прибувши туди, боярин В. Бутурлін вручив

Хмельницькому передані царем клейноди: знамено, булаву, ферязь і шапку, а також платню соболями та проголосив спеціально підготовлену промову. Старшинам було також вручено платню. Потім під розгорнутим знаменом гетьман з булавою в руці, одягнутий у ферязь і в шапці, пішки вирушив до свого двору.

Так завершився цей короткий січневий день 1654 року, якому судилося стати тим історичним Рубіконом, що визначив долю України на майбутні більш як 300 років і який ось уже протягом більш як 350 років кожне покоління українців оцінює по-різному. У більшості своїй оцінки ці породжені державними і політичними реаліями, що складалися у той чи інший період історії України.

Разом з тим є дані, що не всі козаки, духовенство та міщани хотіли присягати на вірність україно-московському союзу. Якщо вірити повідомленням чорнобильського протопопа й королівського ротмістра Павші, частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля присягнула лише під тиском козаків. Траплялися й прояви невдоволення рішенням Переяславської ради серед козаків і старшини Уманського, Брацлавського, Полтавського та Кропивницького полків. Відомо також, що митрополит Київський С Косів та архімандрит Києво-Печерського монастиря Й. Тризна відмовлялися 17—19 січня 1654 р. послати слуг присягнути на вірність Московії. Є дані, що відмовлялося присягати й духовенство під тим приводом, що не має на це дозволу константинопольського патріарха. Загалом же на другу половину лютого 1654 р. було завершено прийняття присяги населенням 17 полків. За даними записних книг, її склали 127 338 чоловік, із них козаків – 64 659, решту становили міщани, до яких було внесено й мешканців сіл. Але, як свідчить навіть побіжне знайомство із зафіксованими назвами міст і сіл, жителі яких принесли присягу, присягали мешканці не всіх населених пунктів, а лише тих, список яких подав В. Бутурліну Б. Хмельницький; у них проживали козаки, які, ймовірно, підлягали безпосередньо козацькій адміністрації (міста й вільні військові села).

Прибувши в середині січня 1654 року до Чигирина, Хмельницький безпосередньо зайнявся розробкою умов, які б визначали статус козацької України в складі Московії, затвердження яких мало добиватися посольство, спеціально надіслане до Москви. На середину лютого вони були сформовані й 17 лютого викладені в «Проханні» до Олексія Михайловича, з яким відправилися до Москви гетьманські посли – старшини С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря. Гетьман домагався збереження республіканської форми державного устрою козацької України, яка на час Переяславської ради була фактично самостійною державою зі своїм спеціальним устроєм. Так, за Військом

Запорозьким мало залишитися право вільного вибору гетьмана, до чого російський уряд не повинен був утручатися. Б. Хмельницький домагався, щоб після смерті гетьмана «Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали».

Незмінними мали зберегтися адміністративно-судова система та соціальна структура українського суспільства. Першорядної ваги надавав гетьман збереженню повноважень козацьких військових судів; мали продовжувати функціонувати земські та міські суди з участю тих урядників, яких обере собі місцева шляхта, «как и перед тем». Також у містах, зазначав гетьман, урядники мали бути з українців.

Посли отримали повноваження домагатися, щоб російський уряд не призначав в Україну воєвод. Навіть для збору податків заборонялося приїздити воєводам.

Хмельницький домагався від царя збереження великих повноважень за гетьманською владою. Привертає увагу така деталь: вибори нового гетьмана могли відбутися лише після смерті його попередника. Таким чином він хотів, по-перше, забезпечити пожиттєве володіння гетьманською булавою особам, обраним на посаду правителів козацької України (можливо, навіть установлення спадкоємного гетьманату), а по-друге, не допустити спроб можливого втручання російського уряду з метою усувати з цієї посади небажаних для себе осіб руками відповідно настроєних козацьких мас. Просив «на булаву гетманскую», для різних витрат і потреб, передати Чигиринське староство. Під його керівництвом мало перебувати 60-тисячне реєстрове козацьке військо. В руках гетьмана передбачалося залишити вирішення всіх як внутрішніх, так і зовнішніх проблем Української держави.

Як уже йшлося, гетьман намагався зберегти в козацькій Україні існуючі права українського населення. Найпершою його турботою було узаконення привілейованого становища козацтва та шляхти, яка служила Війську Запорозькому. Тому він переконливо просив царя зберегти споконвічні права та вольності «наши войсковые». І щоб «имених казатцких земель нихто не отбирал… Вдовы козатцкие и дети их, чтоб в такой же вольности жили, как отцы их». Уважав, що за службу як старшині, так і козакам належить одержувати платню: гетьману – Чигиринське староство; військовому писарю – 1 тис. злотих і млин; осавулам військовим – по 400 злотих і млин; обозному – 400 злотих; суддям військовим – по 300 злотих і млин і т. д.

Першорядну увагу Хмельницький приділяв розробці основних принципів правового статусу України в складі Росії. Гетьман чітко й однозначно заявив російському уряду, що проведення

соціально-економічної політики на українських землях – прерогатива гетьманського уряду. Так, висунувши вимогу, щоб привілеї царські були написані на хартіях «с печатьми выслыми, один на вольности казатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал».

Не забув Б. Хмельницький і про інтереси православного духовенства: ставив вимогу підтвердити йому всі права, «наданне из веков от княжат и королей». В усній формі посли мали клопотатися про справи митрополита.

Не виключаємо, що посли отримали настанову остерігатися можливих заходів царського уряду, спрямованих на погіршення становища селянських мас.

Зі свого боку, гетьман брав зобов'язання перед царем виплачувати в державну казну Московії відповідну суму грошей.

Отже, аналіз вимог Війська Запорозького, висловлених Богданом Хмельницьким у формі «Прохання» до царя, дає підстави стверджувати, що він домагався збереження за Українською козацькою республікою в складі Росії прав фактично незалежної держави зі своїми урядом, політично-правовою системою, соціальною структурою суспільства, армією, адміністративним поділом тощо.

Відповідь московського царя на гетьманські вимоги зафіксовано головним чином у двох документах: відомих «Статтях Богдана Хмельницького» від 21 березня, затверджених царем і боярською думою, та Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьманові й Війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей від 27 березня. Їх зіставлення свідчить, що, за невеликим винятком, прохання гетьмана російським урядом були задоволені: збереження прав і вольностей Війська Запорозького, традиційні принципи обрання гетьмана й прерогативи його влади, чисельність реєстрових козаків, розміри платні їм і старшині, права та привілеї шляхті й православному духовенству, міське самоуправління тощо. Певні обмеження стосувалися лише зовнішньополітичної діяльності: уряд дозволив «послов о добрых делах принимать и отпускать» з наступним повідомленням у Москву про хід і зміст переговорів, але наказав затримувати тих послів, які прибули б «царскому величеству с противным делом», і не відпускати їх назад без царського розпорядження. Водночас заборонялося «без указу царского величества» підтримувати дипломатичні зносини («ссылатца») з урядами Речі Посполитої та Порти. Крім цього цар виявив ініціативу направити в Україну своїх дворян для з'ясування розмірів доходів і визначення сум, які належало виплачувати в казну. З них мала нараховуватися й платня козакам та старшині.

Рішення Переяславської ради 1654 р. в історичній долі українського народу відіграло непересічне значення. Тогочасне співвідношення політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі склалося для молодої козацької держави вкрай несприятливо. Уряди Османської імперії, Кримського ханства та Речі Посполитої не визнавали її права на самостійне існування. Власних сил для захисту незалежності молодій державі явно не вистачало. Хмельницький і його соратники, враховуючи настрої народних мас, пішли на угоду з російським урядом, зберігши при цьому основні політичні та соціально-економічні завоювання козацької республіки. Ось чому цей крок, зроблений українським урядом за обставин, що склалися на 1654 р., в цілому, на наш погляд, був політично виправданим, бо, по-перше, згідно з укладеним договором удалося майже повністю зберегти самостійність щойно створеної національної держави, по-друге, внаслідок узятого Росією зобов'язання (у формі підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького) не втручатися у внутрішні справи козацької України та спільної з Росією православної віри українське населення позбавлялося релігійного гноблення, й, нарешті, по-третє, входження України до складу Росії давало Хмельницькому єдину можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й таким чином завершити об'єднання всіх етнічно українських земель під своєю булавою.

Гетьман, окрилений надіями після Переяславської ради січня 1654 року, з новою енергією береться захищати українські землі від можливого наступу Речі Посполитої, готується завдати їй спільно з московськими військами вирішального удару.

Українська козацька держава ввійшла до складу Московії на правах широкої автономії. Між обома сторонами спершу в Переяславі, а пізніше в Москві відбулися переговори, внаслідок яких цар затвердив так звані «Березневі статті» 1654 р., у яких визнавалося існування самостійної козацької держави – Гетьманщини, яка займала відповідну територію (колишні Київське, Брацлавське і Чернігівське, а також частина Волинського воєводства) і мала республіканську форму правління.

Гетьманщина була багатостановим соціальним організмом. Основну масу населення Гетьманщини складало вільне селянство. Силою зброї воно відвоювало особисту свободу і в перші повоєнні роки навіть вільно розпоряджалося землею. Проте всі заходи гетьманської адміністрації, як правило, були підпорядковані інтересам козацтва – привілейованого стану. Воно одержало право володіння землею – головним багатством України, вільного

заняття промисловою діяльністю, необмеженої участі в політичному житті держави. Разом з тим, козацтво було неоднорідним. Верхні щаблі ієрархічної драбини займала старшина, що в майбутньому почала нагромаджувати у своїх руках земельні багатства й організовувати багатогалузеві господарства, основані на праці залежних селян. Так зароджувалося нове покоління українських феодалів. На рядове козацтво була покладена основна військова повинність – участь у воєнних походах. У роки Національно-визвольної війни значні права одержало українське міщанство. Проте з часом через привілеї воно часто вступало в конфлікти з козацтвом.

Але в складі самодержавної Московії Українська держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена можливостей подальшого державного розвитку. Нові державні установи рано чи пізно мали розчинитися в загальноімперських органах управління. Так воно й сталося.

Останні роки життя та смерть гетьмана Богдана

Після 1654 р. становище України залишалося складним. У наступні десятиріччя йшов поступовий, але невблаганний процес втрати Українською державою своїх етнічних рис, ліквідації її суспільно-політичних органів влади.

Попереду передбачалася важка війна з Польщею, боротьба за возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Врешті Росія оголосила війну Польщі. Воєнні дії розпочалися одночасно в Білорусії і в Україні. Проте точилися вони досить мляво. Спільний похід російських ратних людей і козацьких полків під Львів (літо – осінь 1655 р.) закінчився безрезультатно – вони повернули назад. Невдоволений політикою царського уряду та його військовими задумами (основна увага Олексія Михайловича зверталася на білоруський театр війни), Б. Хмельницький шукав союзників серед інших держав. Він зумів поліпшити взаємини з Кримом і Туреччиною, налагодити зв'язки з Трансільванією, укласти важливий союз із Швецією. Адже необхідно було створити коаліцію в боротьбі проти Польщі.

Тим часом козацькі полки під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка здобули в Білорусії цілий ряд міст і сіл. Тут запроваджувався козацький устрій, тисячі білоруських селян вступали в полки і вели вперту боротьбу з ворогом. Влада польських і литовських панів була ліквідована в районі Мінська, Могильова, Гомеля, Полоцька. Це була відчутна допомога з боку України білоруському народові в його визвольній боротьбі.

Напруженість у взаєминах між Б. Хмельницьким і російським царем особливо посилилась після того, як стало відомо, що Олексій Михайлович, охоплений жадобою польської корони, уклав у серпні 1656 р. з Річчю Посполитою Віленське перемир'я і розпочав воєнні дії проти Швеції (на переговори у Вільно українські представники не були навіть допущені). На пропозицію росіян розірвати союз із шведським королем Карлом X Хмельницький відповів категоричною відмовою. Гетьман був невдоволений тими заходами царського уряду, яких він вживав, щоб обмежити автономію України (зокрема, призначення в ряді міст російських воєвод), а також змінами в зовнішньополітичній орієнтації Москви.

З часом здоров'я гетьмана стало погіршуватися. Хвороба загострилася навесні 1656 р. Незважаючи на всі заходи, її перебіг ускладнювався. Тепер важко встановити характер захворювання

гетьмана. Літописна традиція (Г. Граб'янка) пов'язує хворобу з можливим отруєнням якимось молодим шляхтичем, що начебто підсипав під час вечері отруту в його склянку. Проте, на нашу думку, трапився крововилив (відомо, що гетьман протягом тривалого часу неодноразово скаржився на головний біль, бо ще наприкінці 1656 р. пережив перший удар інсульту, який згодом прикував його до ліжка).

Смерть Богдана Хмельницького настала вранці (за деякими джерелами – опівдні) у понеділок 27 липня 1657 р. в Чигирині. Одначе, згідно з волею гетьмана, поховання відбулося в його рідному хуторі Суботові 25 серпня 1657 р., тобто через чотири тижні після кончини (це було зроблено для того, щоб на похороні могли бути присутніми представники всього Війська Запорозького). При величезному напливі народу відбулося офіційне поховання тіла Б. Хмельницького у місцевій Ільїнській церкві.

Подальша доля цього захоронения не зовсім ясна. Єдине джерело, яке відхиляє завісу над цими давно минулими подіями, – це так званий Чернігівський літопис XVIII ст., де сказано, що в 1664 р. польські війська під керівництвом Стефана Чарнецького сплюндрували ряд міст і сіл України. Тоді ж «Черницкий Бужин и Субботов спалил, и там в Субботовє тело старого Хмельницкого и Тимоша, сына его, забитого под Сачавою, казал з гробов в ринки выкинута на попелище. Субботов тогда был пуст; а псов з Чигирина, з Субботова и от инших пустых мест украинских великое множество было, которые, чередамя ходячи, не только мертвых трупы ели, але и живым людям шкодили».

На жаль, пошук нових документів не додав нічого нового. По сьогодні це літописне повідомлення залишається єдиним і далеко не надійним джерелом, яке дозволило б повністю реконструювати ці події. У 1969—1973 рр. експедицією Інституту археології АН УРСР було проведено архітектурно-археологічне обстеження, під час якого було остаточно з'ясовано, що труна з прахом гетьмана в церкві відсутня. У народі до цього часу ходять легенди про те, що труну гетьмана напередодні нападу польських військ у 1664 р. було врятовано й перепоховано в підземних ходах Суботівського замку.

* * *

Так пішов із життя великий воїн, дипломат і політик. Безумовно, Богдан Хмельницький був людиною суперечливою. Траплялися хвилини розчарувань, спалахів гніву, сімейні чвари,

були любов і зрада коханої жінки, загибель улюбленого сина. Усе це залишало свій слід на образі гетьмана, на його характері, визначало настрій, а часом і практичну діяльність. Богдан Хмельницький був сином своєї епохи і представником свого стану. Немає потреби канонізувати гетьмана. У разі необхідності він розправлявся із своїми політичними противниками, придушував повстання селянської і козацької голоти, роздавав універсалами землі феодалам. Поряд із видатними полководцями і дипломатами біля гетьмана знаходилися нікчемні люди, які ще за його життя вели подвійну політику, нехтували національними інтересами українського народу. Одначе на всіх етапах життя і діяльності Б. Хмельницького переважала послідовна лінія на визволення рідної землі від іноземного панування. І весь свій талант полководця і політичного діяча він спрямував на розв'язання цієї доконечної життєвої проблеми.

Українська революція XVII ст. та ім'я її керманича Богдана Хмельницького залишились навіки в історичній пам'яті українського народу, бо за її здобутки він заплатив чи не найвищу ціну: від воєнних дій, голоду, епідемій, міграцій на російські та молдавські терени було втрачено щонайменше 65—70% населення, загальна чисельність якого на 1648 р. становила 4—5 млн осіб). Буквально етноцидом обернулися для українців присутність та дії на українських землях польсько-татарських військ, коли відбувалося його винищення та захоплення в ясир.

Проте традиції тієї звитяжної пори стали живильним джерелом для наступного розвитку визвольних змагань українців – діяльності П. Дорошенка, І. Мазепи, руху козацьких полків, очолюваних Семеном Палієм, гайдамацьких виступів, Коліївщини 1768 р., національно-культурницької діяльності титанів духу Українського відродження XIX ст., Української національно-демократичної революції 1917—1921 рр. За умов, коли продовжувався наступ царизму на автономні права України, козацтво дедалі частіше згадувало не дуже тривалу, але яскраву пору «вольниці», часи без феодала і ненависної панщини, коли його ж руками творилися підвалини незалежної Української держави.

Жодний з історичних діячів давніх століть нашого народу не може зрівнятися з Богданом Хмельницьким за кількістю створених праць про нього. Важко навіть перелічити види наукових розвідок і творів художньої літератури й мистецтва, в яких описується, досліджується, змальовується, згадується його постать. Народ у своїй творчості – історичних піснях, думах, легендах, переказах, прикладному мистецтві – приділяє особливу увагу славетному козацькому гетьманові. Про нього написано

романи, повісті, оповідання, поеми, драми, створено кінострічки, картини і скульптури.

Коли б хто-небудь спробував зробити карту місць, де виникали всі ці наукові, літературні та мистецькі твори про Богдана Хмельницького, то довелося б включити до неї багато країн світу. Цей загальнолюдський доробок свідчить про глобальний інтерес до нашого славного предка і визначається загальноєвропейським характером подій, у центрі яких він перебував.

Історія піднесла на своїх хвилях українського гетьмана тому, що він втілив історичні сподівання свого народу на власне державне життя. Богдан Хмельницький належав до тих типових постатей доби, що дала світу в різних країнах видатних діячів політики, науки, культури, наділених найрізноманітнішими талантами. Люди великих пристрастей і могутнього інтелекту, вони піднялися до найвищих щаблів тодішньої освіченості і виявляли себе водночас в кількох галузях і сферах людської діяльності (Ян Гус, Томас Мюнцер, Олівер Кромвель та багато інших).

В Україні така людина виявляла себе передусім у національно-визвольній боротьбі. Ця боротьба в XVI—XVII ст. набула значення найважливішої проблеми, від вирішення якої залежала доля всього народу. Постало питання: бути чи не бути українському народові? Турецько-татарські загарбники загрожували йому фізичним винищенням. Панування шляхетської Польщі загрожувало духовним знищенням. Захоплена жадобою наживи, польська шляхта прагнула колонізувати Україну, окатоличити українців. Тому злочини шляхти проти українського народу, як свідчила «Історія Русів», були страшними. Чинили різні грабіжництва, «перед очима батьків спалювали людей на жару і варили в казанах, а потім і матерів віддавали на муки і смерть». До того ж усе це поєднувалося з образою національної гідності і віри.

Таким було життя в Україні. І не міг народ терпіти наруги, піднімався на боротьбу. В Україні постійно вибухали повстання, які переростали в національно-визвольні війни. Провідником цієї боротьби з кінця XVI та у першій половині XVII ст. було козацтво.

І тому, зрозуміло, чому саме на цьому історичному діячеві, немов у фокусі, зійшлися прагнення, зусилля, інтереси всього українського суспільства XVII ст. Одночасно Богдан Хмельницький сам був породженням цієї доби. Українське життя XVI—XVII ст. виховало його саме таким, яким він став.

Література

1. Гайбонюк В. Богдан Хмельницький в українській і світовій історії. – Рівне, 1996.

2. Гетьмани України: Історичні портрети: 36. / Упоряд. журн. «Україна». – К., 1991.

3. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII, IX,X. – К., 1995—1998.

4. Дашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С 95—101.

5. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відпов. ред.) та ін. – К., 2006.

6. Костомаров М. Богдан Хмельницький: Історичний нарис. Для середнього і старшого шкільного віку / Серія «Гетьмани України». – К, 1992.

7. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. – Т. 1—3. – СПб., 1887.

8. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954.

9. Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003.

10. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: В. Смолій (відпов. ред.) та ін. – К., 1998. – Кн. 1.

11. Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України. – Харків, 2007.

12. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676). – К., 2009.

13. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1999

14. Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996.

15. Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV—XIX століть: Історичні есе. – Одеса, 1998.

16. Українське козацтво: Мала Енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002.

notes

Примечания

1

Тут мається на увазі сторожова могила, високий насип на місці давнього поховання.

2

Кварцяне військо – наймане військо шляхетської Польщі, яке було створено в середині XVI століття.

3

Мається на увазі козацький літопис, який написаний очевидцем подій, як вважається, вихідцем із старшини Війська Запорозького.

4

Куруківська угода 1625 року – угода, укладена коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським та козаками на чолі з кошовим отаманом Війська Запорозького Михайлом Дорошенком біля Курукового озера (неподалік сучасного Кременчука). Найважливішим наслідком цієї угоди був остаточний поділ козацтва на дві групи: реєстрових, за якими визнавалися урядом козацькі права й вольності, та нереєстрових («випищиків»), які мусили повернутися в кріпацтво.

5

Граб'янка Григорій Іванович (? – бл. 1738) – відомий козацький літописець, полковник.